

Kulturna politika u Banskoj Hrvatskoj 19. stoljeća*

U tekstu se prikazuje razvoj kulturne politike u Banskoj Hrvatskoj, od preporoda od prijeloma stoljeća. Autorica razlikuje nekoliko faza: preporod kao početak artikuliranja koncepta moderne nacionalne kulture s apogejem 1848.-49, razdoblje od 1860-ih do kasnih 1880-ih te kraj stoljeća kada I. Kršnjavi formulira i sustavno provodi svoju kulturnu politiku ali s pozicije vlasti.

Cljučne riječi: kultura, politika, nacija, Banska Hrvatska, 19. stoljeće

U nizu raznolikih definicija kulturne politike, složila bih se s onom jednostavnom, koja ističe kako je posrijedi politička akcija koja regulira kulturnu sferu nastojeći javnim sredstvima uključujući i financijska, oblikovati i potaknuti kulturnu i umjetničku sferu. Pritom ta politika ima dvije dimenzije – regulirajuću i poticajnu, a obje moraju, barem u vrijeme nastanka modernih država, imati političku legitimaciju.¹ Upravo je moderno građanstvo, koje je u zapadnoeuropskim razmjerima u usponu od kasnog 18. stoljeća, označilo novu fazu u tom pogledu, osnivajući vlastite kulturne forume – udruge i institucije, koji su zapravo oblici građanske emancipacije i identiteta. Riječ je pretežito o učenim društvima, čitaonicama, glazbenim i umjetničkim društvima. Paralelno (djelomice i kao odgovor na građanske inicijative) teče proces otvaranja dvorskih i crkvenih (biskupskih i nadbiskupskih) knjižnica, parkova, kazališta i umjetničkih zbirki za javnost. Čak i jedna takva država poput Pruske, od kasnog 18. stoljeća se usmjerava kulturnoj afirmaciji, zbog međunarodne konkurencije, ali i tendencija pa i pritiska građanske inteligencije.²

* Ovaj rad je sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost u sklopu projekta br. 4153, *Croatia and Central Europe: Art and Politics in the Late Modern Period (1780-1945)*, voditeljja prof. dr. Dragana Damjanovića.

1 Bernd Wagner, Kulturpolitik (2), Begründungen und Legitimation, *Kulturpolitische Mitteilungen* 115, IV/2006, 72

2 Vidi: Wolfgang Neugebauer, Bärbel Holtz, (ur.), *Kulturstaat und Bürgergesellschaft. Preußen, Deutschland und Europa im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Berlin 2010.

Tako se postupno artikulira javna kulturna sfera s raznolikom kulturnom ponudom, nudeći građanima da postanu njeni konzumenti. Posljedica tog procesa je i financijsko podupiranje kulture, od lokalne do državne razine, unoseći dimenziju javnog financiranja, podložnog sudu javnosti. Sa stasanjem nacionalnih pokreta ta kulturna sfera se dodatno dinamizira, kultura postaje važnim pa i ključnim, elementom nacionalnog identiteta. Kao što je dobro poznato, njemački je prostor primjer za potonji put, jer je nacionalna emancipacija bila povezana s projektom njemačke kulturne nacije.³ Na taj način kultura je dobila i političko-nacionalnu funkciju, a iz istih razloga nepostojanja vlastite državnosti njemački će primjer slijediti i Hrvatska, o čemu će biti više riječi kasnije.

Daljnijim slijedom zapadnoeuropske države se razvijaju sve više ne toliko u državno-pravnom pogledu, nego u kulturnom i socijalnom, s naglaskom na administrativnoj i fiskalnoj komponenti namjesto moralne i prosvjetiteljske funkcije kulture.⁴ Sve važnijom postaje raspodjela javnog novca, koja će na prostorima na kojima ne postoje nacionalne države i dalje biti obilježena protimbama između institucija općeg/državnog i nacionalnog značaja, dok se u razvijenim zapadnoeuropskim zemljama kao faktor javljaju i razne nevladine udruge. Kultura će naposljetku od monopola malobrojne elite postati općim fenomenom u kojem sudjeluju i široki društveni slojevi, iako dakako ne na isti način kao i elita, nego uglavnom u ulozi konzumenata a ne artikulatora. Značilo je to omasovljenje kulture i pojavu široko rasprostranjenog kulturnog konzumerizma, ali i moralno-političkog kontrapostiranja samosvjesnih i požrtvovnih građana i pasivnih potrošača motiviranih vlastitim užitkom.

Pojednostavljeno rečeno, dalja gradacija odnosi se na globalizaciju kulture, koja uvelike utječe i na samo poimanje kulture kao takve.⁵ Dočim je dugo bilo uobičajeno u sklopu kulturne politike razmatrati organizirane vladine i državne inicijative, već dulje je u pojam uvršteno i analiziranje tendencija i aktivnosti nevladinih foruma.⁶ Tako

3 V.: Otto Dann, *Nationale Frage in Deutschland. Kulturnation, Volksnation, Reichsnation*, u: Etienne François, Hannes Siegrist, Jakob Vogel, (ur.), *Nation und Emotion. Deutschland und Frankreich im Vergleich. 19. und 20. Jahrhundert*, Göttingen 1995, 66-82

4 Wagner, *Kulturpolitik*, 73; V. i: Bernd Wagner, *Fürstenhof und Bürgergesellschaft. Zur Entstehung und Legitimation von Kulturpolitik*, Essen 2009.

5 Danas propulzivno područje studija kulturne politike („cultural policy studies“) uglavnom je nastalo 1980-ih godina radovima utjecajnih autora poput P. DiMaggia i britanskih intelektualaca poput T. Benneta i Jonesa, koji su uspješno spojili birminghamsku školu kulturnih studija i tradiciju lokalne uprave u Velikoj Britaniji, ostvarujući tako pomak od fokusa na visoku kulturu i baštinu prema kulturnim industrijama (film, pop glazba, video...). Time je dokinut antagonizam pravih osviještenih građana i pukih konzumenata. Denise Meredyth, Jeffrey Minson, *Introduction: Resourcing Citizenries*, u: Denise Meredyth, Jeffrey Minson (ur.), *Citizenship and Cultural Policy*, London 2001, XIII

6 George Yúdice, *Stakeholders in Cultural Policy*, u: *Cultural Policy Formulations and Reviews: A Resource Handbook Unesco*, www.nyu.edu/classes/bkg/tourist/yudice-stake.pdf. Autor navodi kako je kulturna politika rezultat djelatnosti vladinih agencija, ovlaštenih institucija poput akademija ili obrazovnih institucija, ali i ishod djelatnosti raznih neslužbenih entiteta od kojih neki nemaju javnu potvrdu. Tu spominje osim nevladinih udruga, banke, korporacije, turističku industriju itd.

primjerice Toby Miller i George Yúdice u svojoj vrlo utjecajnoj knjizi kulturnu politiku definiraju kao institucionalne potpore koje usmjeravaju s jedne strane estetsku kreativnost, a s druge sveukupni način života – povezujući ta dva aspekta. Za Millera i Yúdicea kulturna politika je utjelovljena u sustavnim, regulatornim vodičima za djelovanje koje organizacije usvajaju kako bi postigle svoje ciljeve.⁷

Kulturna politika podrazumijeva konsenzus ne samo o tome što je kulturno dobro i o njegovoj općoj vrijednosti nego i o načinima njegove distribucije, korištenja i financiranja. Ona se prepliće i sa socijalnom politikom jer nisu posrijedi samo koncepti i planovi nego i konkretna ostvarenja i akcije. Određeni pojedinci i skupine na vlasti ili izvan nje, osmišljavaju koncept i nastoje ga provesti u praksi. Nadalje, postoji i stanovita razlika između direktnog i indirektnog djelovanja jer postoje pojedinci ili skupine koji indirektno i neplanirano, dakle bez namjere, utječu na oblikovanje područja kulture.⁸

Nakon ovog kratkog općenitog uvoda slijedilo bi pitanje kada se moderna kulturna politika počinje oblikovati u Banskoj Hrvatskoj? Najjednostavnije rečeno, njeni prvotni obrisi počinju s preporodom, koji će povezati nacionalizam i modernizaciju: nacionalizam u narodnom jeziku, književnosti, kazalištu, tisku itd., a modernizaciju u nadilaženju staleških granica i s time povezanih promjena koje vode modernom građanskom društvu.

Preporoditelji su artikulatori, arbitri, organizatori i konzumenti kulture; oni osmišljavaju nacionalni koncept kulture koji nastoje provesti u praksi služeći se širokom paletom akcija. U središtu toga koncepta su narod i jezik, potonji shvaćen kao ključno distinktivno svojstvo naroda kao osviještene etničke cjeline. Iako se preporoditeljska skupina mogla osloniti na niz zamisli i pothvata pojedinaca i manjih skupina iz prethodnog razdoblja, zapanjujuće je koliko se postiglo u relativno kratkom vremenu. Od početnih napora poput objave Gajeva reformiranoga pravopisa 1830. do odluke Hrvatskoga sabora 1847. da hrvatski postane službenim jezikom proteklo je tek 17 godina, tijekom kojih je zaživjela za tri kajkavske županije civilne Hrvatske hrabra i teška odluka o štokavskom kao jezičnom standardu, tiskan je niz preporodnih djela, pokrenute novine s književnim prilogom kao i književni časopis *Kolo*, napisan niz relevantnih književnih djela i osnovana čitava mreža udruga od kojih će neke biti temeljem budućih kulturnih institucija. Malobrojni preporoditeljski tabor do 1848. izrastao je u respektabilnu skupinu prepoznatljivu u javnosti i utjecajnu kako u ključnom hrvatskom političkom forumu – Hrvatskom saboru, tako i u sferi kulture.

Preporoditeljski koncept kulture nije bio originalan i znatnim je dijelom posljedak kulturnih aproprijacija. Posebice valja istaći utjecaj njemačkog modela kulturne nacije i

7 Toby Miller, George Yúdice, *Cultural Policy*, London 2002.

8 Paul DiMaggio, Cultural policy studies: What they are and why we need them, u: *The Arts and Public Policy*, Anthony Keller (ur.), posebno izdanje časopisa, *Journal of Arts Management and Law* 13, 1, 1983.

njemačkog romantizma⁹, te slavistike. Koristeći se dometima slavista poput J. Kopitara, J. Dobrovskog i J. Kollára, Gaj je postojeće klasifikacije slavenskih jezika prilagodio hrvatskoj situaciji, nalazeći prostor za integrativni model koji bi omogućio objedinjavanje hrvatskih zemalja sprečavajući dijalektalne i partikularne podjele a istodobno bi bio pogodan i za povezivanje sa Srbima i Slovencima.¹⁰ Njemački model kulturne nacije bio je izuzetno važan za Hrvatsku jer je značio da je nacionalna integracija moguća bez vlastite državnosti. No, njemački romantizam je također iznjedrio i kolektivističko pa i autoritarno poimanje države i društva. Sloboda je posljedak podvrgavanja pojedinca kolektivnom autoritetu i virtualne disolucije individualnosti u zajednici. Takav koncept podrazumijeva da nacija kao totalitet nadilazi svoje pojedinačne dijelove, tj. pojedince.¹¹ Kao što pojedinac mora biti vjeran svojoj prirodi, vjernost socijalnoj prirodi podrazumijeva etičku normu – onaj tko nije jedno sa zajednicom, nije istinska individua, nije sam po sebi cjelovit.¹² Rezultat je organičko poimanje nacije kao kulturne zajednice koja postoji nezavisno od države. Takav kolektivistički pogled na državu pa onda i naciju bio je recipiran i u Hrvatskoj a smatram da će uvelike utjecati i na razvoj liberalne misli u Hrvatskoj, koja će i u tom pogledu slijediti njemački put centralizacije, guvermentalnog liberalizma usredotočenog na korjenite reforme uprave, sudstva, školstva, a ne toliko na temeljna individualna građanska prava i slobode. Navedene kulturne aproprijacije bile su složene, dok su preporoditelji upijali zamisli autora poput Johanna Gottfrieda Herdera, Friedricha i Augusta Schlegela, Johanna Gottlieba Fichtea, Wilhelma von Humboldta i drugih, istodobno su im davali vlastiti nacionalni pečat, pretvarajući ih u važno sredstvo borbe upravo protiv stranih utjecaja, poglavito njemačkoga jezika i kulture. Ti isti preporoditelji koji su bili inspirirani njemačkim autorima, grmili su protiv svega njemačkoga, od jezika do kulture, pa je čak i valcer postao prohibiranim plesom koji valja zamijeniti narodnim kolom ili slavenskim plesovima. Pritom bih istakla kao zanimljive dva elementa: početna stanovita kolebanja što čini narodnu kulturu u širokom smislu riječi koji obuhvaća i svakodnevni život, te razlike u percepciji njemačke i mađarske kulture. Iako su ilircima u političko-nacionalnom pogledu glavni neprijatelji mađaroni i ugarsko liberalno plemstvo, u kulturnom pogledu su to Nijemci. Razlog je jednostavan, njemački jezik i kultura među elitom sjeverozapadne Hrvatske su rasprostranjeni i utjecajni,¹³ što se za mađarski jezik ne

9 Holm Sundhassen, *Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie*, München, 1973; Vlasta Švoger, Receptija Herdera u hrvatskome narodnom preporodu na temelju *Danice ilirske*, *Časopis za suvremenu povijest* 30, br. 3, 1998.

10 Nikša Stančić, Gajeva klasifikacija južnoslavenskih jezika i naroda u vrijeme nastanka „Kratke osnove horvatsko-slavenskoga pravopisanja“ iz 1830. godine, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 18, 1985, 69-105; Josip Vončina, *Preporodni jezični temelji*, Zagreb 1993.

11 Andrew Baruch Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Stanford 1998, 6-7

12 Liah Greenfeld, *Five Roads to Modernity*, Cambridge Massachussets-London, 1992, 346-348

13 W. Kessler, Politik, 134-192; Isti, Buchproduktion und -lektüre in Zivilkroatien und -slawonien zwischen Aufklärung und nationaler Wiedergeburt, *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 16, 1976-

može reći, a njemačku, a ne mađarsku, kulturu se smatralo razvijenom. Preporoditeljima nije bila nakana u potpunosti uvesti narodnu kulturu u smislu pučke kulture, nego ispočetka tek provesti jezičnu nacionalizaciju dijelova staleškog kulturnog i socijalnog života, u kojem su narodno kazalište, koncerti i balovi imali najveću publiku. Za stano vitim elementima pučke kulture posize se vrlo ciljano, kada nema drugih primjerenih rješenja, ili kada se želi suprotstaviti nekom tuđinskom utjecaju. Primjerice, budući da je nedostajalo neke hrvatske varijante profinjenog plesa poput valcera, posegnulo se za narodnim kolom, iako taj potez isprva nije bio glatko prihvaćen jer su se građanke i plemkinje bunile protiv toga „medvjedeĝa plesa“, zbog njegovih teških i stupastih pokreta.¹⁴

Preporoditelji se ne ograničavaju samo na definiranje nacionalnog koncepta kulture, nego ga provode u praksi raznolikim nizom akcija u javnosti. Iako je preporoditeljski tabor u početku malobrojan, krajnji (i tada nedosegnut) mu je cilj zahvatiti sve društvene slojeve. Njegova je socijalna struktura elitna ali od početka heterogena (građanska inteligencija, dio srednjeg i visokog plemstva, svećenici, časnici, dio privrednog građanstva) poglavito u usporedbi s ugarskim pokretom koje se oslanja na srednje i sitno plemstvo, ili s mađaronima među kojima prevladava plemstvo i dio mahom stranog građanstva. Kultura ima središnje značenje u pokretu kako zbog nepostojanja hrvatske države, tako i zbog toga što je nerijetko supstitut za javno političko djelovanje, koje je u uvjetima kasnostaleškoga društva i predožujskog režima u Habsburškoj Monarhiji vrlo skućeno i strogo nadzirano. Razgranatom kulturnom djelatnošću valja probuditi zaspalu narodnu svijest, učvrstiti vlastiti identitet te se politički i duhovno emancipirati. Nije slučajno Ivan Kukuljević Sakcinski napisao da je svaki narod koji ima literaturu barem duhovno ako ne i politički nezavisan i ostaje besmrtni čak i ako izumre.¹⁵

U shvaćanju pojma kulturnog dobra preporoditelji su se dijelom mogli osloniti na Maksimilijana Vrhovca, koji je 1813. u čuvenom pozivu svećenicima svoje dijeceze da skupljaju narodno blago, izrijeком definirao kako nisu posrijedi samo materijalni predmeti nego i riječi i narodne poslovice. Vrhovac je tako kulturnu baštinu pojmiо kao materijalnu i nematerijalnu. Biskup se oslanjao na tradiciju, ali ju je umio i iznaći i konstruirati. Prigodom posjeta vladarskog para Zagrebu 1818. godine inscenirao je

77, 339-790; Drago Roksandić, Kontroverze o njemačkoj kulturnoj orijentaciji u hrvatskom narodnom preporodu – njemački jezik u hrvatskoj svakodnevi 1835.-1848, *Historijski zbornik* 60, 2007, 65-82; Kristijan Novak, *Višejezičnost i kolektivni identiteti iliraca : jezične biografije Dragojle Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*, Zagreb 2012.

- 14 Posrijedi je bio ples u zagrebačkoj streljani 21. siječnja 1842, a narodnu stvar je spasila Sidonija Rubido Erdödy uhvativši se u kolo s jednim krajišnikom. Njen su primjer slijedile ostale nazočne dame. Nada Premerl, Društveni život u sjevernoj Hrvatskoj kao dio preporodnog nacionalnog programa, u: *Hrvatski narodni preporod 1790-1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta*, Nikša Stančić (ur.), (dalje: HNP), Zagreb 1985, 136
- 15 Ivan Kukuljević Sakcinski, *Iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. 2, Zagreb 1862, 295-297. V. i: Wolfgang Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, München 1981, 191

malu predstavu s plesom (*Pleszopiszen*), posluživši se pritom melodijom jednog narodnog napjeva („Zaspal Janko“), kojemu je promijenio tekst kako bi naglasio jedinstvo hrvatskih zemalja.¹⁶ Još zanimljivije, kao ples je odabrao narodno kolo, koje je tako prvi puta u Banskoj Hrvatskoj izvedeno kao dio službenog programa dočeka suverena. Kako bi poslao političku poruku, biskup je kao vješti režiser na scenu postavio narod, kojeg su glumili plemići i plemkinje odjeveni u narodne nošnje. U svjetlu rečenoga posve je razumljivo zašto su već preporoditelji smatrali Vrhovca svojim pretečom pa je njegov poziv Gaj pretiskao u *Danici*.

Preporoditelji su vrlo brzo i uspješno prešli s riječi na djela. Nakon formuliranja koncepta nacionalne kulture prezentiranog u nizu programatskih djela i tisku, pokreću cijeli niz udruga, stvaraju i objavljuju umjetnička djela na novom jezičnom standardu (prva opera, moderna drama, epika, lirika...). Relevantnost navedenih poteza odavno je prepoznata i obrađena, stoga bih se podrobnije osvrnula na osnutak cijele mreže udruga. I prije preporoda djelovala su pojedina, doduše izuzetno malobrojna društva, poput streljačkih u Zagrebu (1786.) i Varaždinu (1819.) te glazbenog društva u Zagrebu.¹⁷ Međutim tek s preporodom niče razgranata mreža raznolikih udruga. Potaknut zbivanjima u inozemstvu te razgovorima s Kollárom tijekom boravka u Pešti Gaj je 1836. u *Danici* predložio da se osnuje „Društvo prijateljah narodne izobrazenosti Ilirske“, s ciljem razvoja nacionalne kulture.¹⁸ Društvo bi poticalo razvoj književnosti, kazališta na „ilirskom“ jeziku, te potaklo prikupljanje bibliotečne, arhivske i muzejske građe. Rezultat bi bio osnivanje nacionalnih institucija, poimence knjižnice i muzeja. Neposredan uzor bili su ugarsko učeno društvo potaknuto krajem 18. stoljeća te Ugarski narodni muzej, osnovan 1802. poglavito naporima i donacijom zbirke grofa Istvána Szechenyija.¹⁹ Kao u ugarskom i u hrvatskom slučaju takva inicijativa nije mogla proći bez sudjelovanja plemstva, koje je na Hrvatskom saboru raspravljalo o osnutku takvog društva, ali je na prijedlog prougarski orijentiranih plemića (Rauchovi, Josipović) kao i onih kojima je bilo zazorno ilirsko ime zbog navodnog ruskog utjecaja (Toma Bedeković) naziv promijenjen u Društvo prijatelja narodne izobrazenosti. Zadatak društva bio je promicati narodnu kulturu, osobito jezik, ali i sve znanosti osim teologije i politike (jezikoslovlje, filozofiju, povijest, matematiku, pravo i gospodarstvo s prirodoslovljem). Društvo je trebalo u tu svrhu pokrenuti glasilo te prikupljati rukopise i knjige kako

16 Stjepan Sremac, *Pleszopiszen* Maksimilijana Vrhovca ili kako je kolo postalo simbolom zajedništva, *Narodna umjetnost* 39, 2, 2002, 141-158

17 Glazbeno društvo (Societas filharmonica Zagrabienensis) osnovano je 1827. i iste je godine održalo prvi javni koncert pod egidom Jurja Karla Wisner-Morgensterna da bi već 1829. otvorilo i glazbenu školu. Godine 1847. mijenja ime u Društvo skladnoglasja. V. Ladislav Šaban, *150 godina Hrvatskog glazbenog zavoda*, Zagreb, 1982.

18 *Danica* 13. i 20. VIII. 1836. Članci su objavljeni upravo u vrijeme zasjedanja Sabora. Gaj je napisao kako je ideja o društvu nastala još 1829.

19 Osnutak društva potaknut je na Ugarskom saboru 1790, nacrt je izrađen još 1792. i predan Saboru 1807, ali su pravila odobrena tek u saborskoj periodu 1825-27. Josip Kolanović, *Kontinuitet u stvaranju hrvatskih nacionalnih kulturnih ustanova*, u: *Naš museum*, Zagreb, 1998, 20-21

bi se mogla utemeljiti knjižnica i muzej, a s njim bi bilo povezano i tiskanje časopisa i osnutak tiskare.²⁰ Nacrtu pravila bio je priložen memorandum o značenju termina ilirski, sastavljen na poticaj Janka Draškovića. Sačuvan je još jedan nacrt koji se razlikuje po tome što se svrha potanko obrazlaže kao poticanje intelektualne i moralne izobrazenosti naroda poticanjem poljodjelstva, obrta i radinosti. Taj je nacrt slijedio onaj ugarskog društva iz 1807.²¹ Prijedlog je upućen Ugarskom namjesničkom vijeću, koje ga godinama nije riješilo, a grof Josef Sedlnitzky, čelnik dvorskog ureda za policiju i cenzuru, ga je stavio *ad acta* prethodno upozorivši vladara da bi pokret u Hrvatskoj lako mogao izmaknuti nadzoru.²² S druge strane i Sedlnitzky i ostali čimbenici vlasti u Beču i Pešti, barem u početku, nisu nalazili ništa sporno u ilirskom imenu, a nisu reagirali ni na Gajevo nepoštovanje uvjeta izdavanja novina, tj. činjenici da je prekoračio dano dopuštenje te da nije imao odobrenje za promjenu naslova i jezika novina.²³ Preporoditelji nisu odustajali od osnutka društva pa se prijedlog ponovio 1839. te 1840-ih godina. Vladar je konačnu potvrdu dao 1847. godine, odbivši ilirsko ime, te naglasivši da se društvo ne smije baviti političkim i vjerskim pitanjima.

Do početka 1840-ih godina osnovan je niz udruga: od najrasprostranjenijih čitaonica, do Matice ilirske, društava Narodnog muzeja i Kazališta, Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva²⁴, „Ilirskog narodnog društva domorodne mladeži duhovne siemeništa Zagrebskoga“ i Društva domorotkinja. Zanimljivo je da je od navedenih udruga najranija upravo ona mladih bogoslova, osnovana još 9. listopada 1836! Osim narodnoga značaja, udruge su bile važne jer su značile početak artikuliranja moderne građanske kulture koja će stasati nakon 1848, napose od 1860-ih godina. Udruge su važan dio moderniteta jer su protivne staleškom principu i funkcioniraju na temelju građanske jednakosti. Članove povezuje neki zajednički interes, bilo da je riječ o glazbi, kazalištu ili ugodnom druženju u čitaonicama, a ne staleška pripadnost. Udruge promiču i tipičan građanski način života, u kojem je dokolica ispunjena kulturnim, zabavnim ili dobrotvornim aktivnostima u kojima mogu sudjelovati i žene. Nadalje, djelatnost udruga je važna jer se ne odvija u strogoj privatnoj sferi ili uskom krugu sta-

20 Gaj je još 11. ožujka 1832. podnio molbu palatinu kao čelniku Ugarskog namjesničkog vijeća za pokretanje lista mješovitog sadržaja s kompendijem političkih novosti, dakle onih koje su već objavljene. U jednom od priloga molbi kao teme navedeni su: poljodjelstvo, kućno gospodarstvo, prirodopis, zemljopis, etnografija, povijest naroda i pokrajina, književnost, filologija, novi politički događaji, pjesnički ogledi i filozofske teme. Arnold Suppan, *Mjere cenzure protiv ilirskih listova Ljudevita Gaja*, u: Arnold Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj /1835.-1918./*, Zagreb 1999, 67

21 J. Kolanović, *Kontinuitet*, 21

22 Elinor Murray Despalatović, *Ljudevit Gaj i ilirski pokret*, Zagreb 2016. (prijevod knjige: *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement*, Boulder Colorado, 1975) 100, 109-110

23 Suppan, *Mjere cenzure*, 68-69

24 Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo u Zagrebu nije isključivo preporoditeljsko društvo, nego uglavnom okuplja zemljoposjednike različite orijentacije (Antun Erdödy, Laval Nugent, Eduard Jelačić, Dionis Sermage...), a osnivač je biskup Haulik. Međutim, uglavnom po civilnoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini osnivaju se podružnice, koje su nerijetko narodnoga značaja poput one u Glini koju je osnovao J. Jelačić 1843.

leške elite. Organiziraju se razne manifestacije, od kojih su najposjećenije one zabavnog karaktera a osjećaj slavenske uzajamnosti sve je jači i rašireniji, pa se uoči 1848. i u Beču priređuju slavenski balovi.²⁵

Preporoditeljska nastojanja odražavaju tada aktualnu koncepciju rasprostranjenu na području srednje Europe o nacionalnim kulturnim institucijama, među kojima muzejima pripada istaknuto značenje.²⁶ Gajev prijedlog na kraju je realiziran u dvije ključne udruge tj. institucije, Matici ilirskoj 1842. te Narodnom muzeju o kojem je brigu 1841. preuzelo Gospodarsko društvo ali koje je u javnosti zaživjelo izložbom u Narodnom domu 1846. pa se potonja godina smatra godinom osnutka Muzeja. U samo pet mjeseci Muzej je posjetilo 2422 posjetitelja iz Hrvatske i inozemstva: građana, plemića, svećenika, ali i studenata, đaka i žena.²⁷ Muzej se ne može nazvati prvim hrvatskim muzejom, a zanimljivo je da postoje nesuglasja o prvom modernom hrvatskom muzeju. Neki autori ističu trsatski,²⁸ neki splitski projekt,²⁹ a neki i određene tendencije 18. stoljeća.³⁰ Svakako valja spomenuti da je grof Laval Nugent u Hrvatskoj imao ulogu prisposodobivu Szechenyijevoj, a svoju bogatu umjetničku zbirku pohranjuje u obnovljenom trsatskom kaštelu te angažira Mijata Sabljara kao kustosa.³¹ Muzej je uređen uvelike prema primjeru *Joanneuma* Nugentova prijatelja nadvojvode Ivana u Grazu. Laval i oba njegova sina bili su pristaše hrvatskog pokreta, a Laval je jedan od najvažnijih podupiratelja i pokrovitelja Gaja među velikašima.³²

Za razliku od svojih protivnika mađarona, preporoditelji su izvrsno pojмили važnost javnosti i propagande. Kreiraju vlastite simbole i postaju vizualno i auditivno prepoznatljivi; odijevaju se u surke,³³ crvenkape i ponekad opanke, ističu ilirske simbole zvijezdu Danicu i polumjesec, govore narodnim jezikom i pjevaju budnice i davorije, od kojih Gajeva „Još Hrvatska ni propala“ postaje *de facto* njihovom himnom. Pre-

25 Slavenski bal održan u Beču 9. veljače bio je u znaku slavenske uzajamnosti i solidarnosti. Za tu priliku skupina hrvatskih studenata odlučila se izvesti kolo i to u serežanskoj nošnji. Student medicine Bogdan Kuretić u pismu od 9. siječnja moli Dragojla Kušlana da mu pošalje jednu serežansku nošnju i jednu po svom izboru, u kavanu Grlović na Bauernmarktu, okupljalištu Slavena. Rudolf Maixner et al., Korespondencija Dragojla Kušlana, *Grada za povijest književnosti hrvatske* 19, 1950, 168-170

26 Prvi poziv za skupljanje predmeta za Muzej objavljen je u *Agramer Zeitung* 1828. godine, a 1837. i vrhovni školski ravnatelj grof Josip Sermage iznio je zamisao o osnutku Muzeja. J. Kolanović, Kontinuitet, 22; Ela Jurdana, Naš museum, museum – narodni muzej u Zagrebu od 1846. do 1873. godine, u: *Naš museum*, 68.

27 Ela Jurdana, Naš museum, 69

28 Igor Žic, Museum Nugent, *Muzeologija* 28, 1990, 18

29 Žarka Vujić, Obrazac osnutka prvih muzeja u Zagrebu, *Muzeologija* 37, 2000, 22

30 Sofija Buličić za zbirku splitske nadbiskupije utemeljenu 1750. Sofija Buličić, Začeci muzeološke djelatnosti u Dalmaciji, *Informatica museologica* 4, 1984, 9.

31 Igor Žic, Museum Nugent, 22; Đuro Vandura, *Zbirka umjetnina Arthura grofa Nugenta na Trsatu*, Zagreb 1991, 131-136

32 Čak je i grofica Ivana rođ. vojvotkinja Riario-Sforza željela učiti hrvatski. Vlatka Filipčić Maligec, Žensko lice preporoda, *Otium* 7-8, 1999-2000, 60.

33 Izvedene iz seljačke „surine“, gornjeg kaputa što se odijeva ili zaogrće preko prsluka ili dolame. Marijana Schneider, Nošnja iliraca, HNP 373

porodna ideologija tako uspješno zahvaća i svakodnevni život, što se lijepo ogleda i u izradi ukrasnih modnih detalja poput pribadača s ilirskim simbolima ili igraćih karata s preporodnim motivima. Preporoditelji uspješno uključuju i žene u pokret. Doduše, nije im cilj promijeniti njihov društveni položaj nego ih kao odgajateljice budućih naraštaja mobilizirati za nacionalni pokret. Stoga se već 1838. Janko Drašković obraća „velikodušnim kćerima Ilirije“ sa željom da prigrle svoj narod i narodni jezik.³⁴ Dakako, te ilirske kćeri uglavnom ne poznaju ili ne žele govoriti narodnim jezikom, pa im se valja obratiti na njemačkom. I doista dio plemkinja i građanki prihvaća preporod, nose nježniju, uglavnom bijelu, varijantu surke, a na glavi posavsku poculicu, prihvaćaju narodni jezik i sudjeluju u javnim preporoditeljskim manifestacijama ali i udrugama. Većina njih slijedi orijentaciju svojih muževa, očeva ili braće, no neke su se istaknule intelektualnim i umjetničkim radom izrastajući u prave preporodne ikone poput Dragojle Jarnević. Na taj način žene postaju sve „vidljivije“, sve su prisutnije i relevantnije u javnoj sferi, a osnovala su i vlastitu udrugu.³⁵ Stoga je preporod važna faza u ženskoj/rodnoj povijesti, jer je žene postupno emancipirao iz privatne sfere. Svjedoči o tome nazočnost žena kao malog kolektiviteta na galeriji Hrvatskoga sabora 1848. godine.

Kulturno nacionaliziranje svakodnevnog života nije dakako hrvatski fenomen, i antropologizacija nacionalnoga koja se zbiva u europskim zemljama u 19. stoljeću odvija se uspješno kroz razinu svakodnevice, te će u kasnom 19. stoljeću poprimiti vrlo razgranate forme: sportske, pedagoške, vojne itd.³⁶ Za taj proces ključna je uloga umjetnosti i medija, a u tom su se pogledu preporoditelji pokazali propulzivnijima od mađarona. Dok je Hrvatska bila 1830-ih i 1840-ih godina preplavljena preporoditeljskim političkim i književnim djelima, novinama, simbolima, budnicama, davorijama i karikaturama, mađaronski tabor nije ni pokušavao mobilizirati širu javnost za svoje ciljeve, vjerojatno zbog svoga pretežito plemićkoga sastava i tradicionalnog shvaćanja političke kulture, koja je podrazumijevala podršku važnih dužnosnika, ugarskoga plemstva i političkih foruma poput županija i sabora, ali ne i javnosti. Mađaronsko vodstvo nije shvatilo nove pomake, potcjenjujući ulogu javnosti čiju podršku očito nije tražilo. Možda je karikatura najbolji primjer upotrebe umjetnosti i medija u političko-nacionalne svrhe. Prva moderna hrvatska karikatura potekla je iz preporoditeljske skupine i prikazuje kako jelen s glavom čovjeka (L. Kossuth), na uzici drži psa (bana Franju Hallera), koji u kolijevci ljulja nakazno dijete (mađarona) s repom gmaza.³⁷ Svi-

34 Janko Drašković, *Ein Wort an Iliriens hochherzige Töchter*, Zagreb, 1838.

35 V. Agneza Szabo, O sudjelovanju žena u hrvatskom narodnom preporodu, *Kaj* 4-5, 1995, 109-121

36 Wolfgang Kaschuba, Die Nation als Körper. Zur symbolischen Konstruktion „nationaler“ Alltagswelt, u: Etienne François, Hannes Siegrist, Jakob Vogel (ur.), n. dj, 291-299

37 U recentnoj reinterpetaciji te karikature Frano Dulibić ističe kako je ban predstavljen kao pas a ne lisica, kako se ponekad navodilo. Budući da dijete-gmaz ima fizionomiju muškarca s brkovima, Dulibić je sklon u njemu vidjeti prikaz turopoljskog kneza Josipovića. Također dataciju pomiče u razdoblje nakon 1846. jer se u pozadini vidi Lančani most u Pešti, a smatra da Havličekovo autorstvo nije dokazano te da je grafika vjerojatno otisnuta u Beču. Frano Dulibić, *Karikatura u Hrvatskoj do 1940. godine*, Zagreb, 2010, 86-91

ma je dakako bilo prezentno da je posrijedi uspjelo izrugivanje mađarona i bana kao poslušnika Mađara i kao čudovišnog poroda tmine. K tome jelenu na rogovima vise male kazališne maske, što upućuje na njegovu prijetvornost.

Za razliku od mađarona preporoditelji se obraćaju javnosti, oni žele mobilizirati ne samo članove stare staleške elite, nego cjelokupnu javnost; obraćaju se različitim dob- nim i socijalnim skupinama obaju spolova a kroz ilirsku komponentu računaju i na okupljanje Slovenaca i Srba, te na najvišoj razini na slavenstvo uopće. Krugovi njihovih dezigniranih i željenih pobornika su stoga vertikalno i horizontalno bitno širi od mađaronskih, topoi preporoda su tako čitaonice (Varaždin, Zagreb, Karlovac, Samobor, Krapina, Požega, Petrinja, Glina...), sjemeništa (katoličko i grko-katoličko sjemenište u Zagrebu, katolička sjemeništa u Đakovu, Senju), zagrebački plemićki konvikt,³⁸ Narodni dom u Opatičkoj 18, kavane, streljane, pojedine građanske kuće, plemićke palače i kurije i župni dvorovi. Takav ambiciozni kulturno-nacionalni projekt zahtijeva formuliranje kohezivnih elemenata koji će povezivati taj širok i heterogen socijalni i fizički prostor, stoga nije slučajan nastanak djela poput *Zemljopisa pokrajinah ilirskih* Dragutina Seljana iz 1843. godine. U tom pogledu važno mjesta ima i reguliranje sjećanja, koje je konstruirano, selektivno i funkcionalno u sklopu nacionalno-političkih i kulturnih ciljeva. Ti nacionalni narativi su teleološki i normativni, podrazumijevaju mobilizacijsku ulogu prošlosti za suvremene svrhe, povezuju sadašnjost i prošlost tako da potonja pruža legitimaciju promotorima nacionalnog pokreta, ili pak daje poticaje i opravdanje pa i ohrabrenje javnosti da ih u tome slijedi. Ta nova kultura sjećanja apelira na javnost i njoj je upućena, ona donosi i smjernice djelovanja i međudnosa svojih subjekata, temeljenih na normiranom sustavu vrijednosti, koje vode nacionalizaciji i politizaciji, ali i projiciranju općeg kanona građanskih vrlina. Kulturne institucije su ključne kao neka vrsta škole novoga načina života, kao poveznice između razuma i obrazovanja te zabave.³⁹ Na taj način uspostavlja se sustav prihvatljivog i neprihvatljivog, etičkog i neetičkog.

Učvršćivanje i operacionalizacija povijesne svijesti oblikovane u novu nacionalnu kulturu sjećanja odvijalo se tako kroz udruge, institucije poput muzeja i kazališta, spomenika kulture, manifestacija od zabavnih i atraktivnih širem krugu do protestnih. Taj javni značaj razaznaje se iz simboličkog ovladavanja prostorom, kako socijalnim tako i fizičkim, pa dolazi do borbe za središnje urbane prostore, vidljive u imenovanju trgova i ulica, podizanju spomenika nacionalnim herojima ili martirima. Iako nema dvojbe da je posrijedi namjera i djelatnost u početku relativno malobrojne skupine, koja svoje viđenje nudi pa i nameće javnosti, valja se zapitati kakve sklonosti postoje kod pojedinaca i skupina da te poruke i modele prihvate i pretvore u dijelove vlastita

38 Pitomci koji su pohađali više gimnazijske razrede okupili su se „domoljubnom vatrom užeženi“ u čitaoničkom društvu 1842. i izdavali list *Domovina*. Predsjednik je bio Andrija Torkvat Brlić, a bilježnik Matija Mrazović. Održavali su kontakte s društvom grko-katoličkog sjemeništa koje je vodio V. Hranilović. / *Kraljevski plemićki konvikt u Zagrebu 1796-1896*, Zagreb, 1896, 14-15

39 Čuvena je takva formulacija F. Schillera u njegovom „Theaterschrift“ (Kazališnom spisuu). Wagner, 73

identiteta?⁴⁰ Pritom valja imati na umu da je, poglavito u multietničkoj i multikulturalnoj Habsburškoj Monarhiji, i nakon početaka nacionalnih pokreta bilo moguće pa i prihvaćano suponiranje kulturnih identiteta, pri čemu jedan nije potirao drugi. Ne odnosi se to samo na slojeve poput magnata, koji raspolažu široko rasprostranjenim mrežama prijatelja i rodbine, nego i na nacionalno osviještenu građansku inteligenciju, koja je i dalje u najmanju ruku bila izložena internoj i eksternoj poliglosiji. Latinski je do 1847. službeni jezik, ali je i nakon toga važan za svu intelektualnu elitu, a katoličko svećenstvo napose.⁴¹ Njemački je i dalje bio izuzetno važan u Banskoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini, mađarski u civilnoj Slavoniji (za Khuena i među svim javnim činovnicima Hrvatske i Slavonije), talijanski u Istri i Dalmaciji, dok je francuski bio jezikom elitnog plemstva i diplomacije.

Kulturno-nacionalni koncept postaje sredstvo djelovanja na političkom i socijalnom planu a politika se sve više služi jezično-kulturnim argumentima, a akcije se provode na županijskoj, gradskoj ali i na zemaljskoj razini. Hrvatski sabor od 1832. nadalje sve više djeluje u skladu s preporoditeljskim zahtjevima, a političke kampanje uoči restauracija županija i slobodnih kraljevskih gradova proprimit će 1840-ih žestoke razmjere, kulminirajući u fizičkim obračunima i naposljetku krvavim sukobima. Zagrebačka restauracija 1845. rezultirat će srpanjskim žrtvama, prvim nacionalnim martirima.⁴²

Politizacija, razvidna od 1840-ih, ne samo u osnutku stranaka nego i žestokoj borbi za političke forume, odražava kompleksni položaj nacionalnog pokreta u zemlji bez vlastite državnosti, s posljedično zategnutim odnosima i diskrepancijom između države, društva i nacije. U takvoj konstelaciji jasno je zašto se preporoditelji toliko trude pridobiti javnost. Od države ne mogu očekivati pomoć, u najboljem slučaju tek toleriranje. Odnos prema bečkom središtu dodatno je opterećen ugarskim faktorom; s jedne strane utjecajni pojedinci i institucije Ugarske će svim silama raditi protiv preporoda nastojeći ga prikazati kao radikalnan panslavistički pokret antidinastičkoga značaja, a s druge strane će bečko središte primjenjivati politiku *divide et impera*, malo podržavajući Mađare, malo preporoditelje. Tek će suradnja iliraca s konzervativnim ugarskim magnatima 1845. godine donijeti promjenu. Otuda zabrana ilirskoga imena 1843. te potom 1845. dopuštenje da se ono koristi u literaturi. Nepostojanje vlastite državnosti značilo je da su preporoditelji upućeni u svakom pogledu na vlastite snage, uključujući i financiranje. Takva će konstelacija imati i pozitivne i negativne posljedice; usmjerit će

40 Kaschuba, *Die Nation*, 298

41 Strossmayerovi govori na Prvom vatikanskom koncilu plijenili su pozornost slušatelja i javnosti ne samo sadržajem, nego i vrsnoćom latinštine.

42 To krvoprolieće na Markovu trgu duboko je potreslo javnost, a ogorčenje na bana Hallera, mađarone (osobito turopoljsko plemstvo) i vojsku prelazilo je okvire preporoditeljskog tabora. Desetero žrtava pokopano je u zajedničkoj grobnici na Jurjevskom groblju s prijetećim natpisom na ljesu „Hodie mihi, cras tibi“ („Danas meni, sutra tebi“). Godine 1855. grofica Vilma Oršić naručila je nadgrobni spomenik s likom zaspaloga lava, tada popularnim alegorijskim i dekorativnim elementom. Nela Tarbuk, *Skulptura u prvoj polovini XIX. stoljeća*, u: *Bidermajer u Hrvatskoj*, V. Maleković (ur.), Zagreb 1997, 102-121

ih na pokušaj širokog integrativnog mobiliziranja, ali će značiti i amaterizam. Sve je posljedica dobrovoljne rodoljubne djelatnosti amatera, koji mogu ponuditi svoj entuzijam i agilnost, neki i novčane priloge, ali ne i stručnost. Ta požrtvovnost zaslužuje priznanje, nemali dio tih pregalaca životario je ili potrošio dio imetka na rodoljubne pothvate (sjetimo se samo Lisinskog ili Demetra), no medalja je imala i drugu stranu. Naime, ta im je dobrovoljnost i požrtvovnost jamčila neku vrst kulturnog monopola, značila je da je njihov rad neupitan i da ne podliježe stručnoj kritici. Preciznije rečeno, kritike su bile motivirane isključivo drukčijim političko-nacionalnim stavovima ili eventualno osobnim sukobima.

Nacionalni koncept je u tom pogledu radikalniji u odnosu na staleško društvo jer se obraća neplemićkim slojevima, poglavito građanima ali i „imaginarnom“ narodu tj. seljaštvu, koje tada još ne može participirati u pokretu jer su ruralne zajednice i fizički i duhovno udaljene od urbanih centara iz kojih dolaze novi impetusi. Nepismeno i autarkično seljaštvo može figurirati samo kao virtualni narod koji je važan zbog svoje kvantitete i sačuvanog narodnog jezika i običaja, ali nije osviješten za nacionalne ciljeve. Doduše i kao takvo seljaštvo je funkcionalno jer može poslužiti u svrhu legitimacije preporodnih zamisli i poteza pokazujući da nije posrijedi tek malobrojna elitna skupina nego da iza nje stoji cijeli narod. Proširenje nacionalne čitalačke publike i novih pobornika uopće trebalo se stoga u početku dogoditi ne kroz unutrašnje društvene promjene nego kroz teritorijalno proširenje, u kojem se računalo ne samo na ostale hrvatske zemlje, nego i na Srbe i Slovence.⁴³ Preporoditelji su se u tom pogledu razlikovali od ugarskih plemićkih liberala, koji su 1830-ih vrlo jasno formulirali ne više samo nacionalni nego i modernizacijski smjer, pa su se i reformni velikaši poput Istvána Szechenyija zalagali za slabljenje feudalno-pravnih prerogativa, dočim je njegov hrvatski parnjak, grof Janko Drašković, u *Disertaciji* iz 1832. ostao na promjenama unutar feudalnoga sustava. No, premda su preporoditelji u svojim političkim interesima bili povezani s postojećim staleškim državnopravnim sustavom i starom elitom, te (uočljivo kao ni mađaroni) nisu imali socijalni program, uspješno provođenje njihovih ciljeva rezultiralo je i socijalnim promjenama. S jedne strane, preporod je značio postupno ispunjavanje stare staleške municipalne hrvatske autonomije novim nacionalnim sadržajem, donoseći pomak od domoljublja ka rodoljublju i korištenje jezično-kulturne argumentacije, a s druge strane je unio podjelu unutar staleške elite, suočavajući i plemiće (ponekad i u istom plemićkom rodu⁴⁴), s opredjeljivanjem za i protiv njega što se vidi iz formiranja dvaju polariziranih tabora,⁴⁵ preporoditeljskog i mađaronskog,

43 Kessler, *Politik*, 191-192

44 Vjerojatno je najeklatantniji upravo primjer Draškovićevih. Dočim je grof Janko Drašković od početka podupirao preporod te je smatran jednim od njegovih vođa, njegov nećak Aleksandar podupirao je mađaronski Kasino koji se nalazio u njegovoj palači u Demetrovoj ulici.

45 Te podjele nisu u početku bile dokraja izražene. Početkom 1840-ih godina još su postojali pokušaji mahom plemstva da izglati sukobe i spriječi potpunu polarizaciju. Uvjet mađarona bio je da se Hrvatska nikada ne odvoji od Ugarske i da ilirci prestanu nositi crvenkape i surke, a uvjet narodnjaka da se mađaroni zalažu za štokavštinu kao službeni jezik. Do sporazuma nije došlo iako se očito još počet-

svakog sa svojim članovima, okupljalištem i stavovima o kulturnim i političkim pitanjima. Tako je za mađarone okupljene u Horvatsko-vugerskoj stranci samorazumljiv bio oslonac na ugarsko liberalno srednje i sitno plemstvo, inzistiranje na kajkavštini, dočim su preporoditelji pokrenuli Ilirsku stranku, promovirali štokavski kao jezični standard, te osim svog okupljališta – Narodnog doma, utemeljili cijelu mrežu udruga. Suradnja s ugarskim konzervativnim magnatima signalizirala je hrvatsko-slavonskoj aristokraciji da pokret više nije stigmatiziran kao panslavistički ili antidinastički te da je i magnatima slobodno pridružiti mu se a da se pritom ne zamjere vladaru ili svemoćnom državnom kancelaru Klemensu von Metternichu, koji je izvrsno znao manevrirati između Ugarske i Banske Hrvatske te je, iako sklon pasivnom državnom patriotizmu nasuprot rastućim nacionalno-kulturnim pokretima, bio voljan u stanovitoj mjeri podupirati hrvatski pokret jer je on ostajao u okvirima zemaljske autonomije, a ne državnosti. Stoga je bečko središte u nekim prijepornim situacijama stajalo na stranu preporoditelja nasuprot Mađarima.⁴⁶ Doduše, ta se autonomija više nije opravdavala samo historijskim razlozima i pravima staleža i redova, nego i pozivanjem na narod. Tako je nacionalni kulturno-jezični program doduše počivao na starom otporu hrvatskih staleža i redova podjeljujući mu ujedno novi, moderniji način legitimiranja, ali je istodobno otvarao put integraciji društvenih slojeva i skupina kojima taj isti staleški sustav nije dopuštao emancipaciju i političku reprezentaciju. Ta složenost, na neki način i dihotomnost pa i umjerenost preporoda posljedica su činjenice da je i u njemu plemstvo važno, te da je došlo do stanovite plemićko-građanske sprege tj. stvaranja honoratskog sloja.⁴⁷ Ta je podijeljenost preporoda u odnosu na dvojbu je li važnija podrška municipalnoj autonomiji koja dobiva nacionalni značaj, ili liberalne reforme, došla do izražaja uoči 1848. kada je skupina mlađih i liberalno orijentiranih preporoditelja planirala osnivanje nove stranke „napredovaca“. Ti mladi predvođeni Ivanom Mažuranićem, Ljudevitom Vukotinovićem i drugima, bili su nezadovoljni umjerenim i iz njihova gledišta konzervativnim kursom preporoditeljske skupine oko Janka Draškovića. I doista, tada se postavljalo pitanje je li moguće u istom taboru uspješno objediniti velikaše poput grofova Janka Draškovića i Jurice Oršića i reformnu građansku inteligenciju? Iako se uoči 1848. činilo da će se pokret rascijepiti, do toga nije došlo, međutim prijelomna 1848. godina je za liberale riješila dvojbu je li važnija sloboda pojedinca ili kolektiviteta na vrlo jednostavan način: sloboda pojedinca i sloboda naroda dio su iste cjeline i međusobno povezane. Taj je stav vidljiv u svim bitnim dokumentima hrvatske 1848. – od

kom 1845. godine na njemu radilo na poticaj utjecajnih i visokopozicioniranih ličnosti, poput baruna Franje Kulmera. Arijana Kolak Bošnjak, *Horvatsko-vugerska stranka 1841.-1848. godine*, doktorski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 2012.

46 Arnold Suppan, Mjere, 72 et passim. Isti, *Der Illyrismus zwischen Wien und Ofen-Pest. Die illyrischen Zeitungen im Spannungsfeld der Zensurpolitik (1835 bis 1843)*, u: *Der Austroslavismus. Ein verfrühtes Konzept zur Neugestaltung Mitteleuropas*, Andreas Moritsch (ur.), Beč-Koln-Weimar 1996, 102-124; Kessler, Politik, 269

47 Nikša Stančić, *Hrvatski narodni preporod 1790-1848*, u: Nikša Stančić et al. (ur.), *Hrvatski narodni preporod 1790-1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta*, Zagreb 1985, 4

ožujskih programa (*Želje naroda, Zahtijevanja naroda*), Jelačićevog proglašenja (*Narodu hrvatskom i srbskom u Trojednoj kraljevini ljubazni pozdrav*), Mažuranićevog *Hrvati Magjarom* do zaključaka Hrvatskoga sabora. Napose valja istaći Mažuranićev *Manifest naroda hrvatsko-slavonskog*, koji je sukus politike Hrvatskog sabora 1848. U *Manifestu* se jasno formulira kako je prirodno pravo važnije od historijskoga te kako je sloboda pojedinca i naroda neraskidivo vezana, te da svaki narod kao cjelina ima pravo na slobodu i jednakopravnost s ostalim narodima.⁴⁸ Taj je zahtjev posve bio u skladu s tadašnjom politikom austroslavizma, kojom bi se Habsburška Monarhija preobrazila u federaciju ravnopravnih cjelina. Iz hrvatske perspektive, savezna jedinica federalne Monarhije bila bi ujedinjena Trojedna kraljevina s razvojačenom Vojnom krajinom i Istrom, te njima pridružene slovenske zemlje i Vojvodina srpska. Zajednički bi poslovi bili zajednička vojska, zajedničke financije i vanjski poslovi, dok bi svi ostali bili autonomni poslovi pojedinih saveznih jedinica. Stoga je Sabor postulirao i osnutak hrvatske vlade pod nazivom Državno vijeće, čime bi se ozakonio položaj Banskog vijeća, tada hrvatske vlade za Bansku Hrvatsku, koja faktično djeluje ali nije potvrđena od vladara.

Godina 1848, i inače važna prijelomnica u cijeloj Habsburškoj Monarhiji zbog nacionalnih pokreta, revolucija i ukidanja staleškog društva i feudalizma, značila je apogej ali i završetak preporoda kao inicijalne faze nacionalnog pokreta. Sazrijevanje je bilo kvalitativno i kvantitativno, niz ciljeva, osobito kulturnih je ostvaren, a pokret više nije ovisio o malobrojnoj vodećoj skupini. Za promišljanje kulturne politike pritom je izuzetno važno bilo i osnivanje Banskog vijeća, koje je kao vrhovno tijelo hrvatske izvršne vlasti moglo djelovati poprilično samostalno.⁴⁹ Naime, zbog Jelačićeva prekida realne unije s Ugarskom, Vijeće je bilo nezavisno od nove ugarske vlade, a zbog revolucionarnih prilika u cijeloj Monarhiji te činjenice da je Dvor čak dvaput morao bježati iz Beča, djelovalo je bez pritiska iz bečkog središta. Vijeće je imalo pet odsjeka: za unutrašnje, vojne, pravosudne, financijske i prosvjetne poslove. Odsjek prosvjete je obuhvaćao bogoštovlje, školstvo ali i kulturu u cjelini, načelnik mu je bio zagrebački kanonik Stjepan Moyses a zamjenik Ivan Kukuljević. Slovak Moyses podupirao je ilirce, no suočen s mogućnošću provođenja niza liberalnih modernizacijskih reformi, pokazao je svoje konzervativno lice, pa su on i Kukuljević nerijetko zastupali oprečna gledišta. Moysesov je utjecaj u Vijeću bio smanjen budući da je često bio izvan Zagreba, te da je Kukuljević pripadao najutjecajnim hrvatskim četrdesetosmašima. Odsjek je posebice neumornom djelatnošću Kukuljevića bio vrlo aktivan, a suočio se s ogromnim problemima (financiranja, neodržavanja nastave na zagrebačkoj Akademiji i gimnazijama osim riječke, nepostojanja domaćih školskih knjiga, otpora konzervativaca ...). Odsjek prosvjete je usprkos tome učinio niz važnih poteza, i što je još važnije, poglavito zahvaljujući Kukuljeviću i njegovim suradnicima, nastojao provesti u djelo svoj koncept kulture, koristeći kompetencije i mogućnosti izvršne vlasti. Budući da Hrvatski sabor

48 Ivan Mažuranić, *Sabrana djela*, M. Živančević (ur.), sv. 3, Zagreb 1979, 211

49 Iskra Iveljić, O značenju Unutrašnjeg odsjeka Banskog vijeća (1848.-50), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* (dalje: RZHP) 22, 1989, 71-94

nije zasjedao od srpnja 1848, upravo je pod egidom Odsjeka dovršen rad saborskog odbora zaduženog za prijedlog crkvenih i školskih reformi. Izrađena Osnova se uvelike oslanjala na liberalnu austrijsku reformu, a na inicijativu Odsjeka prosvjete predočena je hrvatskoj javnosti. Reforma je imala nacionalni i liberalni značaj. Ne želeći ulaziti u raspravu o školskoj problematici, što bi zahtijevalo zasebnu studiju, osvrnut ću se samo na pitanja narodnog jezika. Naime, odluku Hrvatskog sabora o hrvatskom kao službenom jeziku valjalo je 1848. konkretno provesti, što se pokazalo izuzetno teškim. Dio gimnazijskih nastavnika nije znao hrvatski, dio pojedinaca pa i crkvenih i civilnih oblasti nije bio sklon provesti odluku (primjerice u Rijeci, Međimurju, dijelovima Slavonije). Bansko je vijeće u tom pogledu bilo prilično odlučno, naredivši da se matice, crkveni računi, zapisnici po župama, unutrašnja uprava biskupija i nastava bogoštovlja vode na narodnom jeziku, raspisalo je natječaj za enciklopediju na narodnom jeziku, potom i za čitanku, a Vrhovnom je upraviteljstvu pošta naložilo da priopći službenu njemačku terminologiju kako bi se prevela na hrvatski.⁵⁰ Također je nastojalo da se hrvatski uvede u krajiške škole, tražeći ujedno i nadzor nad njima, što dakako Vrhovno vojno zapovjedništvo u Zagrebu nije odobrilo. Odsjek prosvjete se stoga banu tužio na „nenarodno“ vojno zapovjedništvo zbog kojeg će „božanstvena idea duševne uzajamnosti i jedinstva jugoslavjanskoga“ ostati pukim idealom, no Jelačić nije bio sklon izazivanju problema s vojnim vlastima.⁵¹ Budući da je utvrđeno da postoje tek tri udžbenika na hrvatskom koji bi se mogli koristiti u nastavi, agilni Kukuljević je prilikom boravka u Pešti nastojao doći do naslova koje je Ugarsko namjesničko vijeće bilo dalo prevesti na hrvatski i kanilo ih tiskati u peštanskoj sveučilišnoj tiskari.⁵² Za Odsjek prosvjete je o školskim knjigama brinuo Vjekoslav Babukić, pa je raspisan javni natječaj za narodnu čitanku na latinici i ćirilici. Prispjela su tri naslova od kojih je najboljim ocijenjen onaj Petra Zoričića, no to djelo je na noge diglo hrvatsko-slavonsku katoličku hijerarhiju, koja ga je napala zbog „prenapeta narodnog značaja“ i vjerskog indiferentizma, a i inače je napadala sva djela B. Šuleka jer je akatolički i materijalistički pisac.⁵³ Vijeće nije ostalo dužno, pa je zabranilo kao školsku knjigu naslov iz pera svećenika,⁵⁴ no u vezi javnih natječaja za mjesto učitelja koje je na zagrebačkom preparandijском tečaju financirao biskup Haulik moralo je popustiti biskupu koji je tvrdio da bi javni natječaj i ispit ugrozio nezavisnost njegova prava ističući da je dovoljno ako kandidat zadovoljava

50 Iskra Iveljić, *Pokušaji modernizacije u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji od 1848. do 1850. godine*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 1992, 52

51 Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), fond 67, Bansko vijeće, Odsjek prosvjete (dalje: BV Pr) 1600/40, 5301/111 g. 1849, BV Pr 2276/96, g. 1850; Iveljić, *Pokušaji*, 53

52 Posrijedi su bila četiri naslova za učiteljski tečaj, od kojih su tri tiskana poslana u Zagreb. HDA, BV Pr 599/19 i 10754/254 1849. g. 648/48, 1850. g.

53 Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985, 279

54 *Čitanka ilirsko-njemačka za mladež, učitelje, othranitelje, građane i seljake od dvaju svećenika zagrebačke biskupije*. To je djelo izazvalo revolt zagrebačke liberalne štampe. Jedan od autora je vjerojatno A. Traut, duhovnik milosrdnica sv. Vinka Paulskog.

u pogledu ćudoređa i vjerozakona.⁵⁵ Ipak, u dopisu Vrhovnom školskom ravnateljstvu I. Kukuljević je u ime Odsjeka prosvjete istaknuo kako učitelje preparandije valja obo-driti da se okane „mèrtvačkoga onoga, te po srednom jošte veku udarajućeg u našimi školskimi zavodi vladajućega duha“ koji je zapreka „svakomu višjemu duševnomu narodnomu kreatanju, i teženju na veću znanstvenu savèršenost“. Preparandija je proglašena državnim zavodom pa se na njoj nije plaćala školarina.

I pojedini istaknuti pojedinci obraćali su se Vijeću tražeći njegovu podršku. Učinili su to u vezi svojih gramatika Jakov Užarević i Šime Starčević kao i Ljudevit Vukotinović i Bogoslav Šulek u važnom poslu formiranja stručne hrvatske terminologije. Zaključujući ovaj kratki pregled poteza hrvatske vlade glede jezika i školstva 1848/49, istakla bih da se sustavno radilo na tome da hrvatski zaživi kao službeni jezik u bogoštolju i nastavi, da se prevode ili pišu hrvatski udžbenici, da se putem modernog načina – javnim natječajem izabiru najbolji naslovi te da autori za svoj rad budu novčano nagrađeni. Zabranjući neke naslove, Odsjek prosvjete jasno je pokazao zašto je završila preporodna faza. Nije više posrijedi dobrovoljna i amaterska djelatnost bez novčane naknade, nego su školstvo i kultura prožeti konkretnim potezima izvršnoga tijela, koje proglašava, zahtijeva pa i zabranjuje.

Jasna je tendencija da Odsjek prosvjete kao resorni odsjek hrvatske vlade postane središnjom kulturnom oblasti, koja će objediniti i usmjeravati napore pojedinaca, skupina i udruga, čime bi se realiziralo organizirano i sustavno kulturno pregalaštvo. Drugim riječima, nacionalna kultura više ne bi ovisila o raspršenim i dobrovoljnim naporima, nego bi se temeljila na djelatnosti reprezentativnih kulturnih institucija o kojima bi brinula hrvatska vlada. Takva kulturna politika jasno se razaznaje iz nastojanja da se objedine postojeća društva Narodnog muzeja, Matice ilirske i čitaonice i knjižnice Akademije. Iako su društva bila itekako zainteresirana za zemaljsku zaštitu i financiranje, bilo je niz pitanja koje je valjalo riješiti: financije (stapanje postojećih zaklada i dohodaka), objedinjavanje knjižnica i zbirki, prostor i osoblje. Naposljetku je sastavljen podbor za izradu osnove o uređenju Narodne knjižnice i Zbirke prirodnih predmeta. Narodnu knjižnicu kao krovnu i javnu ustanovu činila bi bibliotečna građa Akademije, Muzeja i čitaonice, a zbirke Akademije i Muzeja ujedinile bi se u javnu Sbirku prirodnih stvari. Do ujedinjenja nije došlo, ne samo zbog objektivnih okolnosti, nego i surevnjivosti društava i otpora pojedinaca.⁵⁶ Nema dvojbe da je Odsjek prosvjete, posebice Kukuljević i Babukić, gorljivo promicao ujedinjenje. Banu je pisao kako rascjepkana društva životare i nemaju utjecaj na napredak narodne izobraženosti, stoga „država i narod sredstvom svoga upraviteljstva“ moraju postaviti čvrste temelje narod-

55 Samo je Josip Partaš mjesto dobio nakon provjere znanja iz specijalne i teorijske metodike, fizike, tehnologije, ekonomije i računstva.

56 Primjerice, pododbor je smatrao da čitaonica neće iz materijalnih razloga moći nastaviti radom pa je predložio da njeni članovi postanu članovi novog društva jedino ako su utemeljitelji Matice. Draško-
vić očito namjerno nije sazivao skupštinu čitaonice da to potvrdi, a još je prije bio napadao društvo
Slavenske lipe da nastoji predobiti Matičinu glavnice povjerenu čitaonici. Iveljić, *Pokušaji*, 113-114.

nog blagostanja i kulture. Odsjek je predložio da se novo jedinstveno društvo nazove Društvo prosvjete ili Društvo prosvjete i znanosti, a ne po češkom uzoru Društvo Narodnog muzeja, te da se stvore dvije zbirke: „prirodna“ i „historičko-arkiologička“, svaka s kustosom, pomoćnikom i slugom. Za početak kao prostor bi mogla poslužiti velika dvorana Kazina, ili bi se Akademiji prizidao aneks, a cjelokupni proračunati troškovi od 6.550 forinti označeni su umjerenima za jednu jednomilijunsku zemlju, uz napomenu da ne bi bilo naodmet i da svaki stanovnik izdvoji po koji groš za tu važnu svrhu. Odsjek prosvjete se uzalud pokušao osloniti na bana, koji je imao važnijeg posla i bio zauzet ratovanjem. Stoga je lakonski odgovorio da će se ujedinjenje društava i osnivanje konzervatorija morati odgoditi barem do saziva Hrvatskog sabora.⁵⁷ Odsjek je također pozvao crkvene i svjetovne oblasti da prikupljaju predmete za Narodni muzej i knjižnicu, a nastojao je ući u trag bibliotečnoj i arhivskoj građi samostana ukinutih za Josipa II. pa je neumorni Kukuljević u Pešti tražio i tu građu.⁵⁸ Odsjek je krenuo i korak dalje, lativši se zahtjevnog posla izrade statističko-topografskog pregleda, pa su tiskani obrasci na latinici i ćirilici za unos podataka u dvije kategorije: topografski opis i opis naroda. Cilj je bio dobiti podatke s terena o teritoriju i stanovništvu ali i poljoprivre-di, školama, narodnoj nošnji, spomenicima kulture i slično. Ta važna inicijativa usko je vezana uz osnutak Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine. Naime Bansko je vijeće odlučilo o svom trošku izdati „Statističko-topografski opis Trojedne kraljevine“ kao i „Arkiv ili gradivo za domaću poviest“. Zbog općih političkih promjena i nadolazećeg neoapsolutizma, ta se nakana nije tada mogla provesti u djelo, no prije negoli je raspušteno, Bansko je vijeće osiguralo 500 forinti za prvi svezak *Arkiva* te obavijestilo sve hrvatsko-slavonske oblasti o osnutku Društva.⁵⁹ Društvo je naglasilo povezivanje prosvjetne i znanstvene uloge bavljenja poviješću i važnost proučavanja i objavljivanja izvora, sve u skladu s dometima njemačke idealističke škole i njenog najutjecajnijeg predstavnika Leopolda Rankea. Premda su pravila potvrđena 1853. te konačno 1857, bečko središte nije dopustilo osnivanje podružnica.⁶⁰

Bitno je dakle uočiti specifičnu situaciju 1848./49. godine, kada postoji hrvatska vlada s resornim odjelom za kulturu i prosvjetu koji nastoji provesti liberalne reforme i ostvariti nacionalni koncept kulture. Preporoditeljska su nastojanja tada postala polazište za koncept kulturne centralizacije, a pokazalo se da hrvatska inteligencija načelno prihvaća ulogu središnje hrvatske vlasti u organizaciji kulturnog života, te da otpori proizlaze iz drukčijih nacionalno-političkih ili liberalno-konzervativnih protimbi, a dijelom i taština i osobnih sukoba pojedinaca. Osim već spomenutih slučajeva mahom konzervativnog značaja, valja istaći da u navedenom kratkom razdoblju postoji i vladi oporbena izrazito liberalna grupacija, čiji su forumi liberalni tisak (*Saborske novine*,

57 HDA, BV Pr 58/18, 2280/100, 1850. g.

58 HDA, BV Pr 5079/179, 5607/187, 2273/93, 1850; Igor Karaman, Djelatnost Ivana Kukuljevića kao zemaljskog arhivara 1848.-1860, *Arhivist* V, 3, Beograd, 1955, 6-14

59 HDA, BV Pr 6330/230 i 5601/181 1850. g.

60 M. Gross, *Počeci*, 426-427

Slavenski jug, *Südslawische Zeitung*, *Jugoslavenske novine*) i društvo Slavenska lipa osnovano po češkom uzoru. No, valja istaći složen odnos Banskog vijeća prema toj skupini, jer su joj pripadali i pojedini liberalni članovi te hrvatske vlade. Tako je i samo Bansko vijeće, u kojem su bili okupljeni narodnjaci, bilo podijeljeno po liberalno-konzervativnoj razdjelnici. Navedena opozicija hrvatske vlade i liberalne skupine ubrzo će biti dokinuta zbog objektivnih okolnosti. Naime u rujnu 1849. Bansko je vijeće bilo prisiljeno proglasiti oktroiirani ustav u Banskoj Hrvatskoj, a taj je potez značio da su svi pokušaji modernizacije vlastitim snagama i samostalnog djelovanja hrvatske političke elite završeni, premda je Vijeće formalno raspušteno tek lipnja 1850. godine. Dolaskom neoapsolutizma i strogog nadzora javne sfere, ugasila su se liberalna društva i tisak, pa su ključna društva djelatna 1850-ih bila Društvo za povjesnicu jugoslavensku, koje će zapravo preuzeti brigu i o Muzeju, te Matica. No potonja je bila u krizi, ne samo zbog općih političkih okolnosti, nego i unutrašnjeg sukoba starih i mladih tj. konzervativaca i liberala, materijalnih neprilika, stoga joj nije rastao niti broj članova, koji su po socijalnoj strukturi pretežito bili svećenici i činovnici.⁶¹ Iako je dakle proljeće naroda u Monarhiji naprasno okončano pa je znatan dio modernizacijskih tendencija ostao neostvaren, napori nisu bili uzaludni. Oni su pokazali da dio hrvatske elite ima jasnu koncepciju modernizacije kulture i školstva s izrazitim nacionalnim predznakom. Svi ti pokušaji postat će zalag za budućnost, i mnogi će modernizacijski potezi biti ostvareni u kasnijem razdoblju. Primjerice, važan dio spomenute školske osnove saborskog odbora bit će ostvaren za Mažuranićeva banovanja.

Pojedini kulturni potezi dat će rezultate i u bližoj budućnosti. Inicijativa Banskog vijeća za statističko-topografski opis nastavljena je i nakon njegova raspuštanja, u okviru Društva za povjesnicu, koje je 1858. tiskalo dodatne obrasce za župe i parohije koje se nisu odazvale na poziv iz 1850. godine. Ukupno je iz 1850. i 1858. sačuvano 857 obrazaca koji sadržavaju važne statističke, kulturno-povijesne i zemljopisne podatke.⁶² Navedene inicijative valja promatrati u sklopu tadašnjih napora u Habsburškoj Monarhiji da se sustavno radi na raznim aspektima opisa državnog okvira, u rasponu od statističkih podataka do kulturne baštine. U tom kontekstu valja spomenuti primjerice Johanna Andreasa Demiana ili Karla Czoerniga ali i djelatnost I. Kukuljevića na zaštiti kulturnih spomenika 1850-ih godina, upravo u suradnji s bečkim središtem. Jasna je tako nova-stara konstelacija odnosa između države i društva, u kojoj nema hrvatske središnje vlasti nego se reformni potezi mogu ostvariti jedino po obrascu i uz pristanak bečkog središta. Premda je razdoblje neoapsolutizma ostalo zadugo zapamćeno isključivo po germanizaciji (njemački postaje 1854. službenim jezikom) i apsolutizmu, ono

61 M. Gross, A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992, 410

62 Jelena Borošak Marijanović, *Doprinos Ivana Kukuljevića Sakcinskog i „Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine“ u očuvanju i znanstvenom utemeljenju istraživanja kulturne baštine*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 2007; Ivana Mance, *Zrcalo naroda. Ivan Kukuljević Sakcinski: povijest umjetnosti i politika*, Zagreb 2012; Ela Jurdana, Statističko-topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine, rukopis uvoda izdanja Hrvatskoga povijesnog muzeja u tisku. Zahvaljujem kolegici Jurdani što mi ga je ustupila.

je imalo i modernizacijski značaj jer se provode reforme, doduše često torzične i usredotočene na upravu, pravosuđe, ekonomiju i školstvo. Posrijedi je model modernizacije odozgo, jasnog centralizacijskog značaja po uniformnom obrascu za cijelu Monarhiju, bez obzira na razlike u razvojnom stupnju njenih pojedinih pokrajina. Centralizacija je zahvatila i kulturu, uspostavljen je strogi nadzor i kulture i umjetnosti, pa je redarstveno ravnateljstvo kontroliralo i kazališne predstave, a svaki makar i blagi pokušaj poticanja nacionalno-političkih osjećaja bio je sankcioniran.⁶³ Taj silni nadzor u konačnici će dovesti do kontraefekta, oslobađanja zapretene kulturne energije obnovom ustavnosti 1860. godine.

Sljedeće će razdoblje biti obilježeno dominacijom državopravne problematike, pa će forma (borba za preustroj Monarhije koji bi omogućio široku hrvatsku autonomiju) potisnuti sadržaj – liberalne reforme. Ipak u sferi kulture će period od 1860-ih nadalje označiti razvoj udruga, tiska, književnosti kao i početak prave institucionalizacije. Premda je vladar raspustio Hrvatski sabor 1861. pa on nije niti dovršio svoj rad, uspio je proglasiti zemaljskim zavodima Narodni muzej, Narodni zemaljski glazbeni zavod⁶⁴ i Narodno kazalište, što je podrazumijevalo njihovo prerastanje u institucije sa zajamčenom dotacijom. Nadalje polažu se temelji Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti i Sveučilišta u Zagrebu.⁶⁵ Sabor nakon višegodišnjih rasprava uređuje i rad i status Zemaljskog arhiva 1870. godine, a Matica dobiva hrvatsko ime i postaje kulturna udruga širokog profila koje se obraća ne samo kulturnoj eliti nego i širim slojevima. Njena nova orijentacija odrazila se na porast članstva i uspješno premrežavanje hrvatskoga prostora.⁶⁶ Na taj način je konstituiran u bourdieuovskom smislu riječi „kulturni kapital“ u institucionalnom obliku.⁶⁷ O pravoj „kulturnoj konjunkturi“ svjedoči nagli porast broja društava raznolikog značaja, od kulturnih, zabavnih, sportskih, dobrotvornih do stručnih.⁶⁸ Od 1860. do 1883. samo je u Zagrebu osnovano tridesetak

63 Zbog pjesme „Domorodna utjeha“ pokrenut proces protiv urednika i autora M. Gross, *Počeci*, 405.

64 Sabor je odbio prijedlog o utemeljenju konzervatorija zbog financijskih razloga, ali je prihvatio da se izdvoji stanovita novčana potpora uz uvjet da se prihvati ime Narodni zemaljski glazbeni zavod.

65 Ban Šokčević traži od vladara 19. XII. 1865. potvrdu pravila Muzeja, JAZU i sveučilišta tj. operacionalizaciju članaka 48, 84, 85 Sabora 1861. Pritom su na Mudroslovnom fakultetu predviđeni studiji teoretične i praktične filozofije s povjesnicom, povijest Trojedne Kraljevine, austrijska i opća povijest, prirodopis, naravoslovlje, matematika te filologija – staroslavenska, jugoslavenska, rimska i grčka. HDA, fond 76, Hrvatska dvorska kancelarija (dalje: HDK), Predsjedništvo 697, kutija (dalje: k) 271

66 Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema brvatskome*, 531

67 Bourdieu ističe da su kulturne vrijednosti mjerljive, razlikujući kulturni kapital u inkorporiranom (sposobnosti pojedinca), objektivnom (kulturna dobra) i institucionaliziranom stanju. Bourdieu razlikuje i stečeni i naslijeđeni kapital. Pierre Bourdieu, *Distinkcija. Društvena kritika suđenja*, Zagreb 2011, 75-79. Bourdieu je na više mjesta pisao o raznim oblicima kapitala i kulturnog kapitala, najpreglednije: P. Bourdieu, *The Forms of Capital*, u: A. H. Halsey et al. (ur.), *Education: Culture, Economy, and Society*, Oxford 1997, 46-58. V. i: Nenad Fanuko, Kulturni kapital i simbolička moć: Tri aspekta Bourdieuove teorije ideologije, *Školski vjesnik* 57, 2008, 1-2, 7-41; Saša Puzić, Habitus, kulturni kapital i sociološko utemeljenje interkulturnog obrazovanja, *Sociologija i prostor* 47, 2009, 3, 263-283

68 O društvima v. Stjepan Matković, Alexander Buczynski, Kroatisches Vereinswesen 1848-1918, u: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch (gl. ur.), sv. VIII/1, 1273-

važnijih društava, čija struktura ukazuje na trend osnivanja profesionalnih društava, osobito zamjetan od 1870-ih godina.⁶⁹ Ona su značajna jer su okupljala obrazovanu elitu, formiranu u moderne profesije (učitelji, odvjetnici, liječnici...), koja je na taj način organizirano djelovala kao forum koji se javnosti obraća svojim mišljenjem. Dalji važni kulturni parametri bili su razvoj i diferencijacija tiska, od pokretanja važnih političkih novina, do privrednih, prosvjetnih, humorističkih i kulturnih glasila (dovoljno je samo spomenuti *Vienac*) ili pak dječjih časopisa, novih važnih postignuća u umjetnosti, posebice književnosti i kazalištu. Šenoino doba značilo je tako ne samo vrhunac romantizma i etabliranje historijske fikcije, nego i pomake ka kvalitetnom kazališnom repertoaru i vrsnim hrvatskim prijevodima stranih komada. Sve veći interes za kulturu, koja je postajala poprištem nacionalno-političkih prijepora, pokazuju i dijelovi građanstva koji ne pripadaju inteligenciji. Tako je zagrebački trgovac Ante Jakić u nizu članaka o kazalištu 1861. predložio angažman intendanta, ansambl školovanih glumaca, ulaznice pristupačne širem krugu posjetitelja i utemeljenje odjela za umjetničko pjevanje pri Glazbenom zavodu kako bi se potakla hrvatska opera. Svi ti prijedlozi smjerali su konstituiranju profesionalnog kazališta hrvatskoga značaja jer, kako piše Jakić, narod koji teži samostalnosti mora se osloboditi tuđinstva u javnom životu.⁷⁰ Svoje stavove Jakić je ponovo iznio 1864, predloživši izbor najboljih domaćih predstava i kvalitetnih stranih djela u dobrom prijevodu, odabir glumaca ugodna glasa, čista izgovora i pristale osobnosti i uvođenje stege među kazališnim osobljem.⁷¹ Jakićev članak oštro je napao *Domobran*, glasilo Samostalne narodne stranke, koji je uređivao Đuro Deželić. *Domobran* je nastojao dezavuirati Jakića kao neobrazovanog trgovca i stoga nekompetentnog da se bavi kulturnim pitanjima te je iza svega vidio utjecaj Narodno-liberalne stranke, koja se, lišena svoga glasila (zabranjenog *Pozora*), koristi Jakićevim *Sidrom*. Deželić je jetko dodao kako lijepe umjetnosti ne spadaju „u magazinsku manipulaciju s makaruni i papirom“,⁷² izražavajući stav dijela inteligencije da privredna elita nema pravo sudjelovati u javnom životu zemlje i da se njena jedina uloga sastoji u davanju novčanih priloga. Jakićevi članci odraz su novog poimanja građanske kulture. Novi praktični duh izražen je u spremnosti otpuštanja nesposobnih, uvođenju stege i u stavu da umjetnost nije kula bjelokosna nedostupna ikome osim intelektualne elite. Bitno je zamijetiti podudarnost između Jakićevih napisa o kazalištu i stavova Augusta Šenoae. Šenoa, ne samo jedan od najvažnijih hrvatskih književnika 19. stoljeća nego i istaknuti

1299; Agneza Szabo, Kulturne i znanstvene ustanove i udruženja od kraja XVIII. do početka XX. stoljeća, u: *Hrvatska i Europa*, n. dj., 209-222

69 Tako se utemeljuju Hrvatski pedagoško-književni zbor, Pravničko, Šumarsko, Stenografsko, Umjetničko, Zagrebačko radničko društvo, Hrvatsko tipografsko društvo, Zbor liječnika, Društvo inženjera i arhitekata, Hrvatsko arheološko društvo i podružnica Prvog općeg činovničkog društva Austro-Ugarske.

70 „Hrvatsko kazalište“, *Naše gore list* 11-13, 15, 25.IV. i 5.V.1861; Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb, 2007, 228-230

71 „Hrvatsko kazalište“, *Sidro* 32, 5.XII.1864.

72 *Domobran* 174 i 182, 12. i 21. XII.1864. Jakićev odgovor: *Sidro* 33-34, 12. i 19.XII.1864.

promicatelj građanske kulture, urednik *Vienca* i kazališni dramaturg, napadao je staru kazališnu upravu predvođenu D. Demetrom zbog progermanskog repertoara, loših prijevoda Spire Dimitrovića Kotoranina, nezadovoljavajuće režije Josipa Freudenreicha i glumaca s nejasnim izgovorom. U svome programatskom članku napisao je kako kazalište ima važan utjecaj na život nacije jer „nijedna grana literature ne djeluje toli silno na narod koji kazalište“ koje je „narodna škola za zreliji dio društva“. Šenoa je odlučno napadao kozmopolitistička stremjenja u umjetnosti opredjeljujući se za njen nacionalni značaj.⁷³

U kojoj mjeri je rad u pojedinim kulturnim tijelima bio prožet politikom pokazuje postavljanje mađarona Franje Pogleđića 1870. za zemaljskog arhivara iako se nije javio na natječaj, niti je imao potrebne kvalifikacije, što je kritizirao i Rački.⁷⁴ Nadalje, Jakićev prijatelj trgovac Mijo Krešić istupio je iz Kazališnog odbora u prosincu 1867. zbog mađaronstva pojedinih članova (Frigana, Vakanovića, Mraovića i Hatza) dok je u siječnju 1868. očekivao otpor svom novom predsjedničkom mandatu u društvu *Kolo*, ali je ipak ponovo izabran.⁷⁵ Iz istih, tj. političko-nacionalnih razloga, Šenoa nije mogao dobiti čak ni skromno mjesto perovođe u Hrvatskoj dvorskoj kancelariji. Njegova molba upućena iz Beča 24. prosinca 1865. rezultirala je provjerom kod bečkog i praškog redarstvenog ravnateljstva. Iz Praga je stigao izvještaj u kojem ga se predstavlja kao marljivog i talentiranog, ljubaznog i načitanog, ali lakomislenog, rastrošnog, sklonog užicima i ženskom društvu, zbog čega je zapao u financijske teškoće. Godine 1861. žarko se bacio u politiku te počeo surađivati u novopokrenutom časopisu *Politik*, kojemu daje kurs u pogledu stava prema Hrvatskoj. Kao dopisnik *Pozora*, upoznaje Hrvate s češkom politikom i uvelike utječe na stvaranje hrvatsko-čeških spona. Pisao je i za *Narodni listy*, *Wanderer* te surađivao na Koberovom *Slovník naučný*. Godine 1865. napušta Prag i radi u Lukšićevom listu *Slavische Blätter*, gdje je duša cijele redakcije. Okarakteriziran je kao gorljivi Slaven i protivnik nijemstva, koji smatra da Slavenima pripada budućnost Monarhije. U Pragu se navodno kretao u demokratskim krugovima, a u hrvatskom pitanju je fuzionist, prijatelj Mrazovića i Perkovca.⁷⁶ Šenoa nije imao šanse kod Kancelarije jer je ona već promijenila smjer, pa joj na čelu više nije Mažuranić, nego unionist Kušević koji mu je 5. veljače poslao odbijenicu.

73 Dubravko Jelčić, *August Šenoa njim samim*, Beograd 1966, 103-114; V. i: Nikola Batušić, *Hrvatska drama od Demetra do Šenoa*, Zagreb 1976, 263

74 Igor Karaman, Zemaljski arhivari A. Štriga, F. Pogleđić i J. Miškatović, *Arhivski vjesnik* 1958, 491-492

75 Josip Šarinić, Hrvatska politika u Krešićevim pismima u Pariz, *Starine* 55, 1971, 262-263

76 U molbi je Šenoa naveo kako je završio (sic!) pravničke nauke i historijski državni ispit u Zagrebu i Pragu te sprema doktorske rigorozne, pa je pripravan i sklon državnoj službi. Izvještaji praškog i bečkog ravnateljstva nisu sačuvani u spisu jer su vraćeni tim tijelima kao i Šenoini prilozi (svjedodžbe), ali je sačuvan izvještaj o Šenoji upućen praškom redarstvenom ravnateljstvu i očito temeljen na informaciji doušnika. Prema izvještaju Šenoa je sin navodno prilično bogatog (?) privatnika, došao je u Prag u rujnu 1859. i upisao pravo koje je studirao s velikim marom. Kao solidan i miran mladić koji je u jednoj akademskoj godini odradio dvije, razlikovao se od većine hrvatskih studenata u Pragu. No obuzela ga je politika i napustio je studij, a zbog sklonosti ženama ostavio je u Pragu nepodmireni dug od 739 guldena gostioničaru kod kojeg je stanovao. HDA, HDK, 706, 1865. g. k. 271 i 82, 1866. g. k. 272

Hotimice sam opširnije citirala polemiku o kazalištu, kao primjer nacionalizacije kulture, te shvaćanja kulture ne kao povlastice i domene intelektualne elite nego djelatnosti dostupne svima, ne samo kao konzumentima nego i kao sukreatorima. Taj je koncept ambivalentan, naizgled je riječ o liberalizaciji pa i demokratizaciji kulturne sfere, no posrijedi je zapravo nova nacionalna monopolizacija kulture, koja potiskuje postojeći multikulturalizam, jezični i ini, dajući svemu nacionalni pečat. Uostalom, ne podrazumijeva li svaka obnova potiskivanje sadašnjega, a potraga za izgubljenom ili potisnutom autentičnošću i izvornošću donosi destrukciju ili potiskivanje onog što se smatra neautentičnim.

I unutar same građanske elite situacija je bila složena. Njen sve veći dio čak i ako je stranog etničkog podrijetla prihvaćao je nacionalne kulturne institucije (posebice Židovi), ali dio je postupao drukčije, podupirući samo forume univerzalne građanske ali ne i nacionalne kulture. Otuda različiti kulturni obrasci u istim socijalnim slojevima pa dio elitnog građanstva zagovara nacionalnu kulturu a dio su dionici općenite građanske kulture bez nacionalnih obilježja, stoga neće podupirati udruge i institucije poput Matice, sokolskih društava i sl. Također valja istaći kako je dio najbogatije građanske elite nastojao imitirati elemente plemićke kulture, kupnjom bivših plemićkih imanja (ne zbog ekonomskih nego reprezentativnih razloga), stjecanjem plemićkih naslova, gradnjom luksuznih gradskih palača, prakticiranjem lova, raskošnim zabavama i matrimonijalom strategijom usmjerenom plemstvu. Najeklatantniji primjer je vjerojatno poduzetnička obitelj Pongratz.⁷⁷

Nije samo građanstvo bilo podijeljeno u pogledu odnosa prema nacionalnom pitanju i kulturi. I plemstvo je u tom pogledu diferencirano, pa dio još od preporoda podupire nacionalni pokret, dio će mu pristupiti kasnije, a neki će zauzeti suprotan, uglavnom promadžarski stav. U političkom pogledu plemstvo nerijetko kombinira hrvatstvo s proaustrijskom tj. dinastijskom orijentacijom (Kulmeri, Draškovići...) a neki velikaši poput Vranjicana izrazito su hrvatski orijentirani i surađuju s građanskom elitom na političkom, kulturnom i ekonomskom planu, izrastajući do kraja 19. stoljeća u važne kulturne mecene.⁷⁸ Jedan od razloga takvom obrascu je činjenica da premda su Vranjicani imali staru tradiciju srednjovjekovnoga plemstva iz Bosne, nakon bijega pred Osmanlijama uspon su ostvarili vlastitim snagama kao hvarski pučani, iskazujući kroz generacije nevjerojatnu poslovnu sposobnost i poduzetništvo. Kao „self-made men“ bili su mentalitetom bliski građanstvu i njegovim pojmovima radišnosti i samosvijesti baziranoj na vlastitim a ne naslijeđenim postignućima. Međutim u vezi s plemstvom je teško uspostaviti čvrsto definirane kategorije, jer napose velikaši, čak i oni hrvatski orijentirani, raspolažu nadnacionalnim mrežama rodbinskih, ali i političkih, ekonomskih, kulturnih i vojnih veza. Zbog vrlo teške tranzicije u kapitalizam (dugog

77 Dragan Damjanović, Iskra Iveljić, Arhitektonski atelijer Fellner & Helmer i obitelj Pongratz, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 39, 2015, 121-134

78 V. Veličanstveni Vranjczanyjevi. *Umjetnički, povijesni i politički okvir života jedne obitelji*, Marina Baga-rić (ur.), Zagreb 2016.

isplaćivanja odštete za selišnu zemlju, izostanka državnih subvencija kao u Ugarskoj, kasnog osnivanja hipotekarnih zavoda te slabosti domaćeg kapitala), plemstvo sve do kraja 19. stoljeća nije moglo naći pravog partnera u domaćem, u odnosu na strani kapital slabom, poduzetničkom građanstvu, nego se moralo u ekonomskom i političkom pogledu oslanjati na strane čimbenike. No postojala je stanovita diskrepancija između političko-ekonomskih i kulturnih nazora. Naime, i oni pojedinci koji su bili promađarski orijentirani nisu nužno osobito cijenili mađarsku nego njemačku kulturu, a takvo je mišljenje bilo rasprostranjeno i među građanstvom. Njemačka je kultura bila pojam razvijene kulture; ako joj se iz nacionalnih razloga i protivilo, nije joj se odricala kvaliteta i razvijenost. Nakon sloma staleškog društva i s njime skupčanih plemićkih privilegija, kultura općenito a osobito kulturna samostilizacija, imala je veliku ulogu u habitusu aristokrata, namećući održavanje reprezentativnog načina života za koji više ponekad nije dostajalo novčanih sredstava. Nadalje, razvidan je uspon pojedinih novih plemića ili starih plemića koji su prije pripadali nevelikaškom sloju. Među novim plemstvom zamjetan je udio Srba, koji su nobilitirani zbog upravnih i vojnih dužnosti, a neki od njih su postali posjednička plutokracija velikog političkog utjecaja i primjerenog životnog stila, stekavši i barunske naslove, poput Jovana Živkovića Fruškogorskog. Najnovijem sloju plemstva pripadale su i pojedine židovske obitelji koje su se uglavnom uzdigle svojom privrednom djelatnošću i materijalnim statusom (Deutsch Maceljski, Weiss od Polne...).

Iz navedenog je također jasno da je kultura još intenzivnije nego za preporoda postala poprištem nacionalnih i političkih protimbi. Osnivanje temeljnih kulturnih i znanstvenih institucija uvelike je posljedica djelovanja Narodno-liberalne stranke, političkog foruma jugoslavenske ideologije. U viziji Strossmayera i Račkog Zagreb treba prerasti u kulturni i znanstveni centar cijelog slavenskoga juga, otuda jugoslavenski nazivi za Akademiju i neprihvaćeni prijedlog naziva zagrebačkog sveučilišta, koje je ime na kraju ipak dobilo po vladaru. Pobornici jugoslovenstva promiču i svoje shvaćanje nacionalne kulture. Rački naglašava kako je cilj Akademije posredovati europska znanstvena dostignuća hrvatskoj sredini, ali s druge strane diljem Europe promicati posebnosti hrvatskoga naroda i srodnih mu „plemena“. Rački shvaća prosvjetu kao ukupnost života pojedinog naroda koja se izražava i posreduje isključivo narodnim jezikom i duhom pa ju svaki narod može postići tek vlastitim trudom.⁷⁹ Duševno jedinstvo naroda u jeziku i književnosti jamči mu opstanak, pa je narodna znanost zapravo preduvjet narodne samostalnosti i državne samobitnosti. Strani utjecaji su dobrodošli kao poticaj, ali narodna kultura i znanost ne smiju biti pukim imitatorom i pasivnim recipijentom. Smatrao je da se Južni Slaveni samo zajedničkim naporima mogu oduprijeti asimilacijskim tendencijama jakih stranih faktora. Tu složenu podijeljenost između praćenja zapadnoeuropskih kulturnih i znanstvenih dosega i ukorijenjenosti u vlastito nacionalno biće, tu važnu zadaću znanosti i kulture kao čimbenika općeg

79 Mirjana Gross, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Zagreb 2004, 296, 298, 465

društvenog i narodnog razvoja, Rački je i osobno osjećao. Smatrao je da mu je kao povjesničaru dužnost pratiti najnovije tendencije i stvarati *sine ira et studio*, pa je za razliku od Kukuljevića primjenjivao kritiku izvora, ugledavši se posebice na izdanje izvora *Monumenta Germaniae Historica*, tada najprestižnijeg kritičkog izdanja izvora za njemačku povijest.⁸⁰ No s druge je strane svjesno i sustavno promicao hrvatstvo i jugoslavenstvo, te kršćanstvo kao temelj europske civilizacije. Stoga se može reći da je u svojoj djelatnosti objedinio nacionalnu samosvijest, kritičnost znanstvenog diskursa i habitus svećenika. I Strossmayer i Rački svoju su viziju temeljili na kršćanskim vrijednostima, promičući mnoge ideje liberalnog katolicizma, između inih onu o tome kako je moguće pomiriti napredak znanosti i vjerske postulate. Ipak, njihov je liberalizam razumljivo imao svojih ograničenja, jer se protive zahtjevu da vjera postane stvar privatnosti i da Crkva izgubi utjecaj na društvo u cjelini. Stoga su promicali kulturna i znanstvena postignuća prerastajući u nizu aspekata u korifeje moderne građanske kulture, ali su istodobno bili vehementni protivnici čak i vrlo umjerene Mažuranićeve školske reforme koja nije posve eliminirala utjecaj Crkve u prosvjeti. I Strossmayer i Rački nastoje oko obnove jedinstva s kršćanskim Istokom, u čemu je moguće iščitati s jedne strane sredstvo ostvarenja gorenavedenih ciljeva, a s druge strane promicanje interesa kršćanstva na Balkanu. Naime, u očekivanju povlačenja i slabljenja Osmanskoga Carstva, u interesu je kršćanstva da ujedinjenim snagama obnovi taj prostor. U svemu je prisutna i nacionalno-politička komponenta, stoga je Strossmayer nakon austro-ugarskog zaposjedanja Bosne i Hercegovine i uspostave tamošnje katoličke hijerarhije, zagovarao da metropolijom postane zagrebačka nadbiskupija.⁸¹

Pobornici jugoslavenstva isticali su kako južnoslavenska kulturno-znanstvena suradnja ne podrazumijeva nužno i ujedinjenje u jedinstvenu državu, te da je u svakom slučaju potrebno da svaki narod prvo ostvari svoju samobitnost, pa je važan element ideologije bilo hrvatsko državno pravo na temelju kojeg bi se ostvarilo ujedinjenje hrvatskih zemalja i postigla barem široka hrvatska autonomija sa značajem državnosti. Usprkos tome bili su izvrgnuti napadima posebice pravaša. Upravo su Strossmayer, Rački, Mažuranić i ostali istaknuti članovi stranke, bili za pravaše, napose Starčevića, domaći izdajnici, „slavoserbi“ i „magjarolci“, eksponenti tuđina koji uništavaju pravi duh hrvatskoga naroda. Za razliku od pobornika jugoslavenstva, formulatori ideologije izvornog pravaštva nisu tada usmjereni konkretnoj djelatnosti u kulturi i znanosti, pa ne sudjeluju u inicijativama za utemeljenje važnih kulturnih udruga i institucija. Nije posrijedi samo protimba jugoslavenstvu Narodno-liberalne stranke, nego i tadašnja nevoljkost da se osnuju vlastiti forumi. Uostalom prvaci izvornog pravaštva prežu i od političke prakse jer pravaštvo smatraju isključivo pokretom sve do trenutka kada će se uspostaviti samostalna hrvatska država u kojoj će naposljetku zaživjeti stranački život. Dotad je stranka svakog „pravog“ Hrvata isključivo Hrvatska. Tako su od 1860-ih

80 Gross, *Vijek i djelovanje*, 306

81 V. primjerice pismo Vannutelliju od 1.3.1881. *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Serafin Vannutelli 1881-1887*, Josip Balabanić, Josip Kolanović (ur.), Zagreb 1999, 63-75

u javnom životu funkcionirale dvije hrvatske ideologije, od kojih je jugoslavenska formirala svoj koncept narodne kulture, u kojem su važni stupovi bili shvaćanje narodne prosvjete, kršćanstvo, jugoslavenska pa i slavenska komponenta. Ta je ideologija po mjeri intelektualne elite, poglavito modernog građanstva, i dijela svećenstva. Nasuprot tome, izvorno je pravaštvo velikohrvatska ideologija, koja niječe i samo etničko postojanje Slovenaca i Srba, a na polju kulture osim jasno izraženog hrvatstva, u početku nije iznjedrila program kulturnog djelovanja. Ona se obraća i širim slojevima, poglavito sitnom građanstvu, ali i akademskoj mladeži, da bi nakon obnove pravaštva 1878. uspješno proširila svoju socijalnu bazu svećenstvom, elitnijim građanstvom te dijelom mahom sitnog plemstva.⁸² U fazi modernoga pravaštva će pojedini mlađi pravaši istupati s konkretnim prijedlozima, a pravaški tisak postati ozbiljnom konkurencijom *Obzoru/Pozoru*. Među mlađom generacijom umjetnika, napose književnika, nemali dio će biti pravaški orijentiran (A. Kovačić, E. Kumičić...), a pravaši će biti sve zamjetniji u raznim udrugama od studentskih do onih etabliranih poput Matice hrvatske.

U političko-nacionalnom pogledu za Hrvatsku je bilo izuzetno važno pitanje hrvatsko-srpskih odnosa, jer su Srbi bili značajna skupina u većini hrvatskih zemalja. Nakon pripajanja Vojne krajine Banskoj Hrvatskoj 1881. postotak njenog srpskog stanovništva će porasti, no također će doći i do postupnog izmještanja centra srpskog pokreta u Monarhiji iz Vojvodine u Bansku Hrvatsku, što je Srbima toga teritorija dalo prominentnu političku poziciju. Stoga se svaki pojedinac ili skupina koji je iznosio stavove o nacionalnom pitanju u Hrvatskoj, morao odrediti prema srpskom pitanju. Od ilirizma nadalje, vidljive su razne faze tih odnosa, od suradnje (ilirizam, jugoslavenstvo, politika novoga kursa...) do negacije ili protimbe (izvorno pravaštvo, Čista stranka prava...). Dakako, protimbeni stavovi dolazili su s obje strane, pa je od ilirizma postalo jasno da će srpski nacionalni pokret ići svojim a ne zajedničkim putem, što je osnivanje srpskih stranaka samo potvrdilo. Iako se obično ističe period Khuenova banovanja kao razdoblje zategnutih hrvatsko-srpskih odnosa jer je ban, iskoristivši suprotnosti između hrvatskog i srpskog privrednog građanstva, za svoju politiku pridobio srpske političare, ti su odnosi bili već i prije napeti. Saborska rasprava o Mažuranićevom školskom zakonu pokazala je da srpski političari negiraju pravo Hrvatskoga sabora da donosi zakone u sferi školstva, koje prema njihovu mišljenju pripada srpskoj crkveno-školskoj autonomiji. Potom su se odnosi vrlo zategnuli oko Velike istočne krize tj. ustanka u Bosni i Hercegovini i posljedičnog rata. Ta su zbivanja iznijela na svjetlo različitosti između obje strana, pa je postalo evidentno kako je čak i pobornicima jugoslavenstva bilo lako pisati o slozi među braćom i „plemenima, sve dok nije postojalo konkretno pitanje tj. prostor na koji su obje nacije polagale pravo. I među srpskom elitom postojala su razlike, pa je jedan njen dio uklopljen u hrvatsku kulturu i spreman surađivati s hrvatskim političarima i ostalim javnim djelatnicima, a drugi nesklon toj suradnji i usmjeren na

82 O pravaštvu v.: Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb 2000; Jasna Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, Zagreb 2009.

ostvarenje srpske samobitnosti. Početkom 20. stoljeća će te razlike postati evidentne u politici Srpske samostalne narodne stranke i Srpske narodne radikalne stranke.⁸³

Osnivanje i ustroj kulturnih i znanstvenih institucija nisu tekli bez poteškoća, od kojih je nemali dio bio objektivnog značaja (općeg političkog, financijskog i sl.). No, bilo je i vrlo osobnih surevnjivosti i sukoba. Akademija je primjer i prvih i drugih prepreka. Čak i kad je vladar naposljetku 1866. odobrio njena prepravljena pravila u kojima se jugoslavenski ciljevi nisu spominjali a članovi mogli biti i austrijski državljani, konstituiranje nije teklo bez problema jer nije bilo odobreno svih potrebnih 16 redovnih članova.⁸⁴ Preradović je dio djelatnik Ministarstva rata, a na prijedlog Hrvatske dvorske kancelarije odbijena je potvrda Đ. Daničića jer je iz policije stiglo nepovoljno mišljenje zbog njegove političke djelatnosti.⁸⁵ Stoga je vladar morao odobriti konstituiranje Akademije sa samo 14 članova.⁸⁶ Nije uvijek bečko središte bilo krivo. Dio akademika *in spe*, poput Kukuljevića i Račkoga, bio je u otvorenim sukobima, pa je Kukuljević otklonio članstvo u toj instituciji a isto je učinio Antun Mažuranić.⁸⁷ Kukuljevićeva nesklonost Akademiji proizlazila je iz njegova osobna sukoba s Račkim. Kukuljević, koji je imao presudnu ulogu u osnutku Društva za jugoslavensku povjesnicu i Arkiva, te 1848/49. i tijekom 1850-ih imao važnu poziciju u hrvatskoj kulturi, osjećao se potisnutim djelatnošću akribičnog historiografa Račkoga, kojeg je napadao kao nedovoljno hrvatski orijentiranog. Iza tih protimbi bio je različit historičarski habitus, ali i činjenica da je osnutak Akademije značio potiskivanje povijesnoga društva, koje će 1878. biti preimenovano u Hrvatsko arheološko društvo, pod predsjedanjem Kukuljevića i uz sponu s arheološkim odjelom Narodnog muzeja.⁸⁸ Agilni Kukuljević pripadao je tipu polihistora dočim je Rački stasao u modernog historičara koji se služi kritikom izvora. Te suprotnosti došle su do izražaja nakon objave Kukuljevićevog diplomatičkog zbornika (*Codex diplomaticus*) koji je Rački kritizirao a Kukuljević mu vehementno odgovorio.⁸⁹ Uostalom, Rački je nerijetko napadan zbog svog navodno nedostatnog

83 V. Nives Rumenjak, *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881.–1892*, Zagreb 2003; Ista, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*, Zagreb 2005; Nick Miller, *Between Nation and State. Serbian Politics in Croatia Before the First World War*, Pittsburgh 1997; Mato Artuković, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod 2001.

84 M. Gross, A. Szabo, *Prema hrvatskome*, 284-285

85 Potvrđeni su 9. svibnja 1866: J. Bleiweiss, M. Bogović, Đ. Daničić, V. Jagić, I. Kukuljević, Š. Ljubić, A. Mažuranić, P. Muhić, F. Rački, J. Subotić, J. Schlosser, B. Šulek, Torbar, A. Veber i Ž. Vukasović. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof und Staatsarchiv, Beč (dalje: HHStA), Kabinettskanzlei (dalje: KZ), Vorträge, 1676, 1866. g, k. 9. Problem s Daničićem je riješen kad je zatražio otpust iz srpskog i stekao austrijsko državljanstvo.

86 HHStA, KZ, Vorträge, 2182, 1866. g, k. 11

87 HHStA, KZ, Vorträge, 4323, 1866. g, k. 21

88 Društvo je još prije osnutka Akademije nastojalo ojačati svoju poziciju tako što je 1864. zatražilo da se svaka tri mjeseca na javnoj skupštini drže arheološke, historijske i uopće znanstvene disertacije. Takva mu je preinaka pravila dopuštena, ali uz uvjet da se ograniči na arheologiju i povijest. HDA, HDK, 1448/349, 1865. g, k. 150.

89 Gross, *Vijek i djelovanje*, 312-313

hrvatstva i naglašenog jugoslavenstva, od različitih pojedinaca poput Kukuljevića, Josipa Partaša ili Mihovila Pavlinovića.⁹⁰ Bez obzira na sukobe, JAZU je postala stožerna institucija koja je vršila važan utjecaj u organizaciji i usmjeravanju znanstvenog i kulturnog života, postat će sjedištem Strossmayerove galerije slika te uključivati knjižnicu i vlastiti arhiv (1892). Akademija je do 1872. bila vezana s Maticom, a pod svoje okrilje uzet će i Narodni muzej. Naime, Muzej je 1866. odlukom Sabora postao zemaljski zavod pod upravom Akademije. Ubrzo su prirodoslovna zbirka i knjižnica preseljene u palaču u Demetrovoj dok je arheološka zbirka ostala u Narodnom domu do početka 1880-ih kada je smještena u netom sagrađenu zgradu JAZU. Nakon Vukotinovića i Mijata Sabljara⁹¹ brigu o Muzeju vodi od 1869. Šime Ljubić, prvi obrazovani stručnjak, a naslijedit će ga stručnjaci, također bečki đaci, arheolozi Josip Brunšmid i Viktor Hoffler. Faza institucionalizacije i postupne profesionalizacije oblikovat će tako novu skupinu stručnjaka koji upravljaju kulturnim resursima prezentnima javnosti i izložbenima u javnim institucijama poput muzeja, koji predstavljaju kvalitativni pomak od zatvorenog i ekskluzivnog, intramuralnog svijeta kneževskih muzeja. Posjet muzeju ne znači samo ulazak u zgradu i razgledavanje izložaka, nego je posrijedi ritualizirana socijalna akcija.⁹² Među tim prvim eksponatima povijesne i arheološke zbirke imaju prominentno mjesto, funkcionirajući kao sredstva oblikovanja građanske samosvijesti i načina života.⁹³ Posjetitelju se nudi točno određeni pogled na povijest i njegovo mjesto u njoj, uz tijesno povezivanje prošlog i sadašnjeg, jer je prošlost pretočena u svrhovitu vertikalu koja pruža legitimaciju za sadašnje akcije, daje divljenja vrijedne primjere, ili pak primjerima lošeg i nedopustivog u prošlosti mobilizira za bolju budućnost. Tako prvi oblici moderne kulturne politike odražavaju tendenciju konstituiranja i jačanja nacije putem oblikovanja pravih građana koji će odgovarati traženom idealu kulturnih građana (*cultural citizens*) nacije tj. države kao vrljih političkih sudionika koji to postaju kroz vlastiti napredak i poboljšanje.⁹⁴ Vrlo jasno se to izražava u programatskom članku vodstva JAZU o Narodnom muzeju kao o narodnom hramu, koji mora služiti domovini i znanosti.⁹⁵ Ipak, zanimljivo je istaći kako Narodni muzej u Zagrebu nije zaživio kao središnja i jedinstvena kulturna institucija s reprezentativnom zgradom u središtu grada, kako je uobičajeno u ostalim takvim, poglavito srednjoeuropskim, in-

90 Gross, *Vijek i djelovanje*, 126-127, 312-313

91 Nema sumnje da je Sabljar omogućio zamah Muzeja, pa ga neki autori poput Ž. Vujić smatraju prvim muzejskim stručnjakom. Sabljar je putovao po hrvatskim krajevima u potrazi za građom, a održavani su i kontakti s muzejima u Njemačkoj, Austriji, Češkoj i Splitu. Ne slučajno, Sabljar se žestoko konfrontirao s Vukotinovićem, koji je s velikim neparom tretirao napose arheološku zbirku. Žarka Vujić, *Obrazac*, 26. O Sabljaru v. i cijeli broj *Muzeologija* 28.

92 Néstor García Canclini, *Hybrid Cultures. Strategies for Entering and Leaving Modernity*, Minneapolis 1995, 115; Yúdice, 147

93 Tony Bennett, *Acting on the Social. Art, Culture and Government*, u: Meredyth et al. (ur.), n. dj, 26.

94 George Yúdice, *Stakeholders in Cultural Policy*.

95 Đuro Daničić, Franjo Rački, Narodni muzej, *Dragoljub* 30, 1868. Ž. Vujić (Izidor Kršnjavi – pionir muzealne djelatnosti u Hrvatskoj, *Muzeologija* 46, 2009, 14) iza tog članka vidi utjecaj Kršnjavog, no rekla bih da je diskurs članka tipičan za pobornike jugoslavenstva.

stitucijama. Vjerojatni razlozi su nedostatak financijskih sredstva i stručnih kadrova za preporoda te diferencirani interesi u kasnijem razdoblju kada se osamostaljuju odjeli Muzeja s vlastitim ravnateljima ali i na različitim lokacijama.⁹⁶

Nove inicijative pojavljuju se u Hrvatskoj u obliku osnutka Muzeja za umjetnost i obrt povezana s Obrtnom školom, te Strossmayerove galerije slika. Oba projekta su vezana uz Isu Kršnjavog. Agilni Kršnjavi je još u studentskim danima prema primjeru bečkog *Kunstverein* pokrenuo osnivanje Društva umjetnosti 1868. koje je doista postalo aktivno desetljeće kasnije.⁹⁷ Kršnjavi je stekao široko obrazovanje, studirao je povijest umjetnosti, povijest i filozofiju u Beču, pohađao Likovnu akademiju u Münchenu te kasnije doktorirao pravo u Grazu. Osim toga je išao na studijska putovanja po Italiji, Njemačkoj i Austriji. Kršnjavi će postati jednim od glavnih protagonista daljeg razvoja i oblikovanja kulturnog života u Hrvatskoj, a model muzeja za umjetnost i obrt imao je priliku upoznati kao bečki student iz prve ruke, od svojih profesora, poglavito Rudolfa Eitelbergera, utemeljitelja Austrijskog muzeja za umjetnost i industriju.⁹⁸ Takvi muzeji nova su razvojna faza u odnosu na starije narodne muzeje. Potonji su općeniti i karakteristični za početke nacionalnih pokreta, s naglaskom na prikupljanju, čuvanju i prezentiranju narodnoga blaga kao važnog elementa nacionalnog identiteta. Muzeji za umjetnost i obrt postaju ishodišta estetike, prosvjete ali i gospodarskog napretka koji treba pratiti tendencije industrijalizacije putem reforme obrtne proizvodnje. Muzej više nije samo mjesto pohrane predmeta, nego institucija koja ima bitnu ulogu u poticanju općeg društvenog napretka, napose kulturnog, znanstvenog i ekonomskog. Kršnjavi se tako afirmira kao korifej nove, mlađe generacije koja će odmijeniti Račkoga, Strossmayera i Šenou. Njegovi nazori nisu originalni niti ih je jedini zastupao, no upravo je on imao najviše energije, ambicija i sklonosti političkoj pragmatičari da ih provede. Oblikovanje elemenata onog što će krajem stoljeća prerasti u pravu kulturnu politiku Kršnjavoga može se pratiti od 1870-ih godina. Pod utjecajem niza stranih stručnjaka raznolikog profila (profesora i teoretičara R. Eitelbergera, Aloisa Riegla, R. Zimmermannna, Karla Lützowa, Gottfrieda Sempera i drugih), Kršnjavi će sa svojim znancima Ferdinom Quiquerezom, Ladislavom Mrazovićem, Rikardom Jorgovićem i Dušanom Koturom intenzivno promišljati o nacionalnoj i društvenoj ulozi umjetnosti i kulture. Mrazović tako piše Kršnjavom 1874. da bi Strossmayerova galerija mogla

96 Ivo Maroević, Muzeji i galerije i čuvanje kulturne baštine u Hrvatskoj u XIX. stoljeću, u: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost*, Mislav Ježić (gl. ur.), sv. 4, Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće), Zagreb 2009, 249

97 Toj se inicijativi suprotstavio Šime Ljubić, koji nije želio konkurenciju Narodnom muzeju, a osim toga je sukob s Kršnjavim imao i vrlo osobnu notu pa su se obojica nastojala međusobno dezavuirati kao nekompetentni stručnjaci. Sve je na kraju dobilo i sudski epilog jer je Kršnjavi 1880. tužio Ljubića za neisplaćeni honorar. Postavši odjelnim predstojnikom Kršnjavi nije propustio naprasno umiroviti svog suparnika. Ivan Mirnik, Ljubić i Kršnjavi, u: *Naš museum*, 234-237

98 Olga Maruševski, *Društvo umjetnosti 1868.-1879.-1941. Iz zapisa Hrvatskog društva likovnih umjetnika*, Zagreb 2004; Ž. Vujić (Izidor Kršnjavi, n. dj, 11-14) smatra kako je Kršnjavi već u svom govoru u povodu osnivanja društva iznio ideju o osnutku Muzeja za umjetnost i obrt.

poslužiti kao matica oko koje će okupiti ljude, a potom će se krenuti dalje osnivanjem katedre za povijest umjetnosti.⁹⁹ Iste su godine obojica objavili programatske članke u kojima su iznijeli stavove primjerice o historijskom slikarstvu kao mediju buđenja nacionalne svijesti i umjetnosti te o umjetničkom obrtu kao sredstvu narodnog blagostanja.¹⁰⁰ Kršnjavi je svoj uspon započeo zahvaljujući Strossmayerovoj podršci. Godine 1879. postao je na njegov zagovor prvim profesorom povijesti umjetnosti na Sveučilištu u Zagrebu,¹⁰¹ a nakon što je biskup odlučio da svoju zbirku prenese u Zagreb i izloži javnosti, za taj je pothvat 1882. angažiran Kršnjavi koji sljedeće godine postaje ravnateljem Akademijinih zbirka slika i umjetnina. Iako je imenovan na rok od pet godine, razriješen je 1886. iz političkih razloga. Kršnjavi je postao političkim pobornikom bana Khuen-Héderváryja, pa na inzistiranje Strossmayera nije uopće pozvan na svečano otvorenje Galerije 1884. Zanimljivo je pritom da je Kršnjavi očekivao kako će i nakon tog političkog obrata moći ostati s biskupom u korektnim odnosima,¹⁰² što se dakako pokazalo nemogućim zbog otvorenog sraza između Khuena i Strossmayera i Račkog i njihovih pobornika, što se jasno vidjelo i u nepotvrđivanju Račkoga za predsjednika JAZU 1886. Tijekom 1880-ih godina Kršnjavi se angažira u organizaciji hrvatskog nastupa na stranim izložbama (Trst 1882, Budimpešta 1885), postaje ravnatelj Muzeja za umjetnost i obrt a također se zanima za narodnu arhitekturu. Pritom ga ne zanima narodna umjetnost kao takva, nego narodni građevni stil radi estetskih osebnosti i kvalitete koju valja sačuvati i primijeniti u suvremenoj umjetnosti. Kršnjavi će posebice biti inspiriran tradicionalnom slavonskom drvenom arhitekturom. Njegov interes za kućno rukotvorstvo, potaknut nacionalnim i gospodarskim razlozima, s vremenom će splasnuti jer će shvatiti da takav način proizvodnje nema uvjete da preraste u značajnu gospodarsku granu.¹⁰³ Osim umjetnosti i kulture, Kršnjavi se sustavno bavi i prosvjetnom problematikom.¹⁰⁴ Osim što je sveučilišni nastavnik, nastoji i na popularizaciji te tada ali i kasnije drži predavanja u nadbiskupskom sjemeništu, samostanu milosrdnica, višoj djevojačkoj školi, dječićkom društvu, kao i predavanja po raznim gradovima uz ilustracije skioptikonom.¹⁰⁵

99 Ljerka Dulibić, Iva Pasini Tržec, Izidor Kršnjavi – prvi kustos Strossmayerove galerije starih majstora Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, u: *Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, Ivana Mance i Zlatko Matijević (ur.), Zagreb 2015, 171

100 Olga Maruševski, *Iso Kršnjavi. Kultura i politika na zidovima palače u Opatičkoj 10*, Zagreb 2002, 41
101 Dragan Damjanović, Bishop Juraj Strossmayer, Izidor Kršnjavi and the Foundation of the Chairs in Art History and Ancient Classical Archaeology at Zagreb University, *Centropa* 9, 2009.

102 Branko Ostajmer, *Kako sam postao magjaron* – tri godine u životu Izidora Kršnjavoga (1883.-1885), u: *Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, 26

103 Tihana Petrović, Iso Kršnjavi kao etnograf, *Etnološka tribina* 15, 1992, 149-156

104 Kasnih 1880-ih predlaže na tragu Lorenza von Steina ali i ugarskih iskustava, četverogodišnju opću osnovnu školu, šestogodišnju višu i dvogodišnju građansku školu. Kršnjavi se također zalagao za konfesionalne škole i isticao važnost moralnog odgoja. Vlasta Švoger, Izidor Kršnjavi u listovima na njemačkom jeziku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, u: *Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, 129-130

105 Josipa Alviž, Jasmina Nestić, Izidor Kršnjavi i počeci poučavanja povijesti umjetnosti u Hrvatskoj, u: *Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, 165

Opredjeljenje za režimsku stranku omogućilo je Kršnjavom uspon, a vrhunac njegova djelovanja predstavlja razdoblje 1891-96. kada je obnašao dužnost predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu. O Kršnjavom se dosta pisalo, posebice u novije vrijeme,¹⁰⁶ pa bih se zadržala na elementima koji su ključni za razumijevanje njegovog kulturnog programa koji krajem stoljeća prerasta u kulturnu politiku koju formulira i provodi kao vladin dužnosnik. Planira i ostvaruje osnutak niza škola, od kojih su neke poput privremenog ženskog liceja u Zagrebu, pojedinih stručnih škola te realnih gimnazija prve takve vrste u Hrvatskoj. Jasna je tendencija diferencijacije školstva i naglasak na praktičnoj nastavi na svim razinama uključujući visokoškolsku. Nastojao je kadrovski povezati Sveučilište i odjele Narodnog muzeja, organizirao je studijska putovanja na školskom brodu nautičke škole u Bakru, prvom takvom u cijeloj Monarhiji. Znatno je proširio već postojeći sustav stipendija, posebno se zalažući za umjetničke stipendije, pa je zahvaljujući njemu obrazovan niz kasnije važnih umjetnika. Njegov je mandat obilježen i akvizicijama (Nugentova zbirka antičke skulpture), reorganizacijom muzejske službe i velikim građevinskim pothvatima (dogradnja Glazbenog zavoda, Školski forum, zgrada HNK, velika sušačka gimnazija...),¹⁰⁷ a preuređenje sjedišta njegova Odjela, palače u Opatičkoj 10, pravi je ogled odnosa politike i kulture na prijelazu stoljeća.¹⁰⁸ Premda je palača opremana i nakon njegova predstojničkog mandata, ona u mnogome ikonografski prati njegov kulturni program: naglašava nacionalnu ulogu umjetnosti ali i smješta hrvatsku kulturu u europski kontekst, predstavlja mediteransku ali i kontinentalnu komponentu hrvatske baštine, tematizira hrvatstvo i slavenstvo ali i državno-pravne odnose prema Habsburgovcima i Ugarskoj.¹⁰⁹ Taj Kršnjavijev kulturni i umjetnički nacionalizam, impostiran u široki europski kontekst i otvoren stranim utjecajima podrazumijevao je sudjelovanje široke palete umjetnika i kulturnih djelatnika. Stoga nije čudno što se smatra da je upravo takvo okupljanje otvorilo vrata secesiji, koja je i potaknuta onim što je izvorno Kršnjavijev projekt – hrvatsko sudjelovanje na Milenijskoj izložbi u Budimpešti. O pojavi secesije i sukobu starih i mladih dosta se pisalo, na ovom mjestu bih samo upozorila da se uobičajeno naglašava kako je Kršnjavi zapravo sam potaknuo vlastitu oporbu, te da mladi nisu bili izrazito radikalni, pa su se pritisnuti organizacijskim i financijskim teškoćama ubrzo vratili u okrilje etabliranog institucionalnog okvira. Posrijedi je više bio sraz s moćnom

106 Osim radova O. Maruševski, Ž. Vujić, D. Damjanovića, B. Ostajmera, L. Jirsak i dr, posrijedi je citirani zbornik radova u izdanju Instituta za povijest umjetnosti i Hrvatskog instituta za povijest, te izdanje Hrvatskog povijesnog muzeja (*Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj / ministar europskog duha*, Marina Bregovac Pisk, Kristian Gotić, ur., Zagreb 2012). Valja upozoriti i na novoobjavljenu korespondenciju: Zoran Grijak, Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Isidor Kršnjavi (1875.-1884) , *Cris*, 1, 2006, 54-78.

107 Olga Maruševski, *Iso Kršnjavi kao graditelj. Izgradnja i obnova obrazovnih, kulturnih i umjetničkih objekata u Hrvatskoj*, 2. dopunjeno izd, Zagreb, 2009.

108 Olga Maruševski, *Iso Kršnjavi. Kultura i politika*, 25

109 Maruševski, *Iso Kršnjavi. Kultura i politika*; Petar Prelog, Kršnjavi kao oblikovatelj nacionalnog identiteta, u: *Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, 309

osobom Kršnjavog koji je predstavljao sve staro. Dakako, nova generacija nije se samo javila u likovnim umjetnostima, dovoljno je podsjetiti na pojavu moderne, s dvjema skupinama, praškom, više usmjerenom na opći i politički razvoj, i bečkom, više orijentiranom na kulturu i umjetnost, napose književnost.¹¹⁰ Mladi naglašavaju polemičnost, antitradicionalizam, ali su uglavnom u okviru umjerenog modernizma kao karakterističnog svjetonazora razvijenog modernog građanstva i njegove kulture. Na kulturnu scenu Hrvatske stupili su tako unuci očeva utemeljivača hrvatskog građanskog društva. I generacija unuka bila je znatnim dijelom ili obrazovana u inozemstvu ili inspirirana europskim umjetničkim strujanjima. Uloga stranih akademskih centara se ne smanjuje ni nakon osnutka modernog zagrebačkog sveučilišta, dapače od kraja 19. stoljeća samo se na bečko sveučilište godišnje upisuje stotinjak studenata iz hrvatskih zemalja. Ono što se promijenilo su akademske preferencije, pa su neka sveučilišta poput peštanskog izgubila važnu ulogu, a novo prominentno mjesto steklo je češko sveučilište u Pragu, koje među sveučilištima izvan Hrvatske zauzima drugo mjesto nakon bečkog.¹¹¹ Kao što je već istaknuto, svi glavni politički i kulturni protagonisti uključujući i one izrazito nacionalistički orijentirane, poticaj su nalazili izvan Hrvatske. Moglo bi se tako reći da je primjerice bečko središte školovalo i svoje buduće žestoke protivnike, koji su ipak nerijetko prema njemu gajili složen, *odi et amo* odnos, prožet sklonošću (napose prema umjetničkim i kulturnim tendencijama) i oporbom (prema političkom utjecaju).

Kršnjavi je bez sumnje galionska figura, obrazovan intelektualac širokih interesa, zavidnoga srednjoeuropskoga iskustva i mreže poznanstava, ali prije svega energični i ambiciozni pragmatičar, spreman na kompromise kako bi ostvario svoje ideje na polju kulture. Kao takav pripadao je zadugo manjini među hrvatskom intelektualnom elitom. Naime nepostojanje vlastite države utjecalo je na to da nacionalni narativ veliča makar i puki verbalni otpor, a ne konkretna postignuća ako su nastala kao kompromis sa stranim centrima moći, Bečom ili Peštom. Stoga je svatko tko se u Hrvatskoj uspio domoći neke važne dužnosti percipiran kao vlastodržac kojega valja izložiti nesmiljenoj kritici. Iz tog razloga Kršnjavog je pratila stigma političko-nacionalnog konvertita, makijavelističkog oportunističara usmjerenog na zadovoljavanje vlastitih ambicija. Također valja istaći kako bi djelatnost Kršnjavog valjalo sagledati u širokom kontekstu banovanja Khuen-Héderváryja, koje iziskuje stanovitu reinterpretaciju u hrvatskoj historiografiji. Nema pritom govora o reviziji cjelokupne ocjene banovanja, nego isticanje Khuenove političke vještine, slabosti hrvatske oporbe te smještanja hrvatske političke scene u kontekst Ugarske tj. Monarhije. Što se kulture tiče, smatram da valja istaknuti

110 O moderni v.: Vida Flaker, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, Zagreb 1977; Stanislav Marijanović, *Fin de siècle hrvatske Moderne*, Osijek 1990; Viktor Žmegač, *Bečka moderna. Portret jedne kulture*, Zagreb 1998; Krešimir Nemeč, Marijan Bobinac, *Bečka i hrvatska moderna: poticaji i paralele*, u: Damir Barbarić (ur.), *Fin de siècle: Zagreb – Beč*, Zagreb 1997, 84-108

111 Damir Agičić, *Hrvatski studenti na češkom sveučilištu u Pragu 1882.-1918*, *Časopis za suvremenu povijest* 30, 1998, 291-315; Iskra Iveljić, *Kroatische Studenten und Professoren in Wien (1790-1918)*, u: Iskra Iveljić (ur.), *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th-20th Century)*, Zagreb 2015, 291-356

niz važnih prosvjetnih i kulturnih dostignuća ostvarenih u tom razdoblju, međutim posrijedi je vrlo promišljen Khuenov potez. Naime, pojedini projekti u elitnoj kulturi i školstvu neće ugroziti njegov režim (za razliku od političke ili ekonomske modernizacije), a mogu poslužiti kao njegova apoteoza. Tu je funkciju i imalo svečano otvorenje važnih institucija na koje je 1895. pozvan sam vladar. Kao što je poznato, Khuenov plan pokvarile su studentske demonstracije zbog kojih je Kršnjavi bio primoran dati ostavku.

Kršnjavi nije bio jedini istaknuti intelektualac koji je surađivao s Khuenovim režimom. Primjerice, učinio je to i Ivan Bojničić, ravnatelj Zemaljskog arhiva od 1892. i supokretač njegovog stručnog glasila. Da je suradnja s Khuenom bila (barem nakratko) moguća a da se ne prihvati podupiranje režimske stranke, pokazuje primjer Stjepana Miletića. On je postao prvim intendantom Narodnog kazališta u Zagrebu iako je banu prije imenovanja dao do znanja da ne kani promijeniti svoje oporbene političke stavove. Khuenu je očito bilo stalo da vrstan stručnjak reorganizira kazalište uoči preseljenja u novu zgradu, kako bi pokazao da režim ulaže u hrvatsku kulturu te da kritike oporbe nisu opravdane. Dočim je Kršnjavi pristupio režimskoj stranci te banu učinio više političkih usluga, Miletić je od početka zadržao svoju politički nezavisnu poziciju a preuzimanje dužnosti uvjetovao je dobivanjem u stručnom pogledu otvorenih ruku. Od bana je tražio i obnovu narodne hrvatske opere. Takvu pregovaračku poziciju omogućavala mu je materijalna nezavisnost, jer je za razliku od Kršnjavog pripadao dobrostojećem, po ocu i nobilitiranom, građanstvu. Miletić je tako postao prvim intendantom – umjetničkim ravnateljem, a ne više vladinim povjerenikom za kazalište – dakle administratorom i činovnikom, a kazališni odbor koji je Miletić otvoreno nazvao diletantskom uredbom iz ilirskih vremena, izgubio je utjecaj.¹¹² Prije nastupa na dužnost, Miletić, bečki doktor filozofije, poduzeo je niz studijskih putovanja kako bi proučio najvažnija europska kazališta (Beč, Prag, München, Berlin, Weimar, Hamburg, Pariz, Italija). Iako kratkotrajna, Miletićeva je intendantura pokazala svu njegovu genijalnost, od brige o tehničkim detaljima pozornice, rasvjete, scenografije, kostimografije, do školovanja glumaca na hrvatskom, kvalitetnog hrvatskog i europskog repertoara, novog kalendara kazališne sezone, reorganizacije opere, uvođenja baleta, ponovnog uvođenja dužnosti dramaturga. Miletićev je cilj bio jasan, „stvoriti u Zagrebu eminentno hrvatski umjetnički zavod“, na tragu Preradovićeve izreke kako je kazalište hram prosvjete u kojem „se služba narodnosti služi“ pa je kazalište raspisalo i književni natječaj za tragediju „iz domaćeg života“ i komediju „iz savremenog života“.¹¹³ Sve te obimne reforme značile su i veliki trošak, te su financijski razlozi bili presudni za njegov odlazak.¹¹⁴ I Miletić

112 Stjepan Miletić, *Hrvatsko glumište (1894-1899), Dramaturški zapisci*, I, Zagreb 1904, 17-21

113 Isto, 73, 91

114 Od novijih radova o Miletiću v. Nikola Batušić, *Hrvatsko glumište s razmeđa stoljeća i njegovi odnosi spram bečkoga kazališta*, u: Damir Barbarić (ur.), *Fin*, 128-145; Milka Car Prijčić, Stjepan Miletić, Ein Intendant im Spannungsfeld zwischen Tradition und Moderne, u: Helga Mitterbauer, Andrés F. Balogh (ur.), *Zentraleuropa. Ein hybrider Kommunikationsraum*, Wien 2006, 157-173

i Kršnjavi pripadaju intelektualnoj eliti koja je stekla vrsno školovanje u inozemstvu i nakon studija pratila tekovine europske kulture, te je bila sklona svoja znanja sustavno implementirati. Obojica su nastavljala već zacrtan put nacionalne i odgojne uloge umjetnosti, kulture i znanosti, no nisu ostajali na načelima i ideologijama, nego su bili pripadnici generacije sklone sustavnom i praktičnom provođenju zamisli. Pripadali su tako intelektualcima spremnima na neki oblik suradnje s režimom. Dakako, u pravilu bi se pokazalo da je dugotrajnija suradnja nemoguća, te iako je Khuen znao cijeniti sposobne i stručne ljude, politički i financijski razlozi bili su važniji od suradnje s njima. I Kršnjavi i Miletić sjedili su u „vrućoj fotelji“ iz koje su svaki čas mogli biti protjerani, što se obojici naposljetku i dogodilo.

U pogledu odnosa prema vlasti, te prema nacionalnom pitanju može se razlikovati nekoliko tipova hrvatskih intelektualaca. Već je spomenuto kako je većina, napose najeminentnijih, bila oporbena režimu, s iznimkom razdoblja Mažuranićeva banovanja. Nadalje, bitna je karakteristika uloga u nacionalnoj emancipaciji. Velik dio inteligencije imao je nacionalni značaj, no pritom se mogu razlikovati ekskluzivna i vehementna hrvatska orijentacija od one umjerenije i tolerantnije, često jugoslavenski i slavenski orijentirane. Pritom valja podsjetiti da su i jedna i druga struja inspirirane europskim utjecajima, no prva ističe hrvatsku samobitnost i nužnost nacionalnog preporoda a druga kombinira hrvatstvo i jugoslavenstvo. Stoga je bitno razlikovno svojstvo tih struja odnos prema srpstvu. Dočim izvorno pravaštvo negira postojanje Srba a moderno pravaštvo je prema njima prilično skeptično i često antisrpski orijentirano, jugoslavenstvo je počivalo na srodnosti i zajedništvu južnoslavenskih naroda. Naposljetku valja spomenuti tip intelektualca poput Baltazara Bogišića, kojemu je pojednostavljeno rečeno opći razvoj znanosti bio važniji od nacionalnog okvira, koji je smatrao ograničavajućim čimbenikom spram kojeg znanstvenik mora održati nezavisnost i autonomiju. Stoga je dosljedno odbijao profesorsko mjesto bilo u Zagrebu, bilo u Beogradu.¹¹⁵ No, takav je put bio moguć samo najelitnijim intelektualcima, koji su izgradili međunarodnu karijeru i nisu ovisili o političkom režimu i nacionalnom okviru, pa su bilo koji oblik pritiska mogli u krajnjoj liniji izbjeći odlaskom u drugu sredinu. Uspješna međunarodna karijera nije morala značiti distanciranje od nacionalnog okvira, što se može razaznati na primjeru jezikoslovca svjetskog ugleda, Vatroslava Jagića, koji je nakon Odese, Berlina i Petrograda 1886. postao redovitim profesorom Sveučilišta u Beču. Usprkos tome, Jagić je ne samo pomno pratio zbivanja u domovini i održavao tijesne kontakte s važnim pojedincima i institucijama, nego je svoje veze s utjecajnim austrijskim političarima koristio da ih informira pa i pridobije za svoje stavove o Hrvatskoj. Poput Bogišiću i Jagiću je boravak u inozemstvu omogućio širi obzor, pa je dosljedno zastupao jugoslavenstvo i slavenstvo, a kao bečki profesor imao je velikog utjecaja ne

115 Branimir Janković, Odnos prestižnih profesija i društva u 19. stoljeću na primjeru Franje Račkog, Stojana Novakovića i Baltazara Bogišića, u: Drago Roksandić, Branimir Janković (ur.), *Baltazar Bogišić i njegovo doba u intelektualnohistorijskoj perspektivi*, Zagreb 2012, 57-80

samo na svoje studente iz različitih krajeva Monarhije, nego je uvelike doprinio promicanju slavenstva i emancipaciji slavenskih naroda.

Zaključno bi se moglo reći kako se obrisi moderne kulturne politike u Banskoj Hrvatskoj pojavljuju u vrijeme preporoda, da bi krajem 19. stoljeća poprimili razvijene oblike kako na idejnoj tako i na provedbenoj razini. U navedenom razdoblju valja izdvojiti tri bitne faze – preporod, period od obnove ustavnosti 1860. do 1880-ih godina, te prijelom 19. i 20. stoljeća. U svim tim fazama ključni za poimanje kulture su razvoj i međusobno prepletanje procesa modernizacije, nacionalnih integracija te napose odnos između države i društva. Iako neka novija istraživanja ističu kako potonju korelaciju ne valja shvatiti u protimbenim kategorijama,¹¹⁶ čini mi se da je posrijedi pristup koji je primjereniji recimo austrijskoj polovici Monarhije nakon Austro-ugarske nagodbe 1867. godine. Iako nije sporno da je središnja vlast bilo u Beču ili Pešti, nerijetko imala sluha i poticala razvojne projekte, ipak bi se u hrvatskom slučaju moglo reći da je odnos između države i društva bio nerijetko napet, obilježen stalnim naporima domaće elite da dobije pristanak za važne kulturne i znanstvene projekte, što često nije teklo bez problema. To ne znači da hrvatska inteligencija nije uopće bila sklona suradnji s vlasti a još manje da je bila antimonarhijski orijentirana, nego da je uvelike obilježena nastojanjem da se ostvare hrvatski nacionalni ciljevi, koje se nerijetko smatralo sukladnima središnjem imperijalnom narativu, a oporbenima mađarskom.¹¹⁷ Također valja istaći da je odnos države i društva tj. vlasti i oporbe u Banskoj Hrvatskoj usložnjavalo i srpsko pitanje. Odnos prema Srbima, pitanju srpske autonomije, nazivu jezika i dvojbi jesu li isključivo Hrvati politički narod, pitanja su koja su se neumitno postavljala hrvatskoj inteligenciji.

U različitim razdobljima odnos prema središnjoj vlasti je varirao, uglavnom ovisno o političkoj i državno-pravnoj konstelaciji. Dok su za preporoda laviranje između središnje vlasti u Beču i ugarskih institucija bila moguća, 1848.-49. je nakratko uspostavljena hrvatska vlast, ali je neoapsolutizam uveo jednoobraznu centralizaciju. Obnova ustavnosti ponovo otvara prostor djelovanju domaće elite, da bi dualizam uspostavio presudnu ulogu peštanskog središta, iako je područje prosvjete i kulture pripadalo hrvatskim autonomnim poslovima. Pritom je zanimljivo da za razdoblja Mažuranićeva banovanja, kada je bilo moguće provesti reforme u djelokrugu autonomnih poslova, hrvatska vlada nije artikulirala propulzivnu kulturnu politiku. Vjerojatni razlozi tomu su činjenica da su bitne kulturne i znanstvene institucije već utemeljene, zatim fokus vlade na provođenje općih upravnih, pravosudnih i školskih reformi kao i kronični

¹¹⁶ Tako Pieter Judson shvaća državu kao široku paletu različitih kulturnih, religijskih i socijalnih praktika, dok društvo konstituira jednako važno mjesto na kojem se odvija politika. Pieter Judson, *The Habsburg Empire. A New History*, Cambridge, Massachusetts – London, 2016, 5

¹¹⁷ V. Sarah Kent, State ritual and ritual parody: Croatian student protest and the limits of loyalty at the end of the nineteenth-century, u: *The Limits of Loyalty. Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, Laurence Cole, Daniel L. Unowsky (ur.), New York, Oxford, 2007; Filip Šimetin Šegvić, Patriotizam i bunt – Franjo Josip I u Zagrebu 1895, Zagreb 2014.

nedostatak novca, zbog kojeg je Mažuranić primjerice morao otkloniti i Kukuljevićev prijedlog reorganizacije Zemaljskog arhiva.

Prijelom stoljeća nedvojbeno je značio pravi procvat moderne građanske kulture u Hrvatskoj, oblikovanje moderne kulturne politike te diferencijaciju intelektualne elite u kojoj više ne dominira isključivo društveno-humanistička inteligencija, nego veliku ulogu ima i prirodoznanstvena i tehnička inteligencija. Postrijedi su obrazovani stručnjaci koji su često studirali u inozemstvu i pratili kretanja poglavito u srednjoj i zapadnoj Europi. Diferencijacija i profesionalizacija rezultirale su i stanovitom emancipacijom kulture od politike. Dakako, obje su i dalje spojene pupčanom vrpcom, međutim s jedne strane sloj profesionalaca razmještenih po ključnim institucijama, jamčio je da će oni u stručnom pogledu moći djelovati barem donekle neovisno o političkoj vlasti. Drugim riječima, intelektualci različitih opcija, oni koji su surađivali s režimom i oni koji nisu, bili su promicatelji moderne građanske kulture i profesionalnih standarda koje su održavali i diseminirali i bez potpore vlasti. Također valja napomenuti kako su i središnje vlasti do kraja stoljeća naučile lekciju da su kultura i umjetnost podobna sredstva da predobiju nacionalno osviještene skupine. Iako je ta tendencija bitno izraženija u austrijskom dijelu Monarhije, rekla bih da barem djelomice u tom kontekstu valja sagledati sferu kulture za Khuenova banovanja. U svakom slučaju prijelom stoljeća iznjedrilo je novu generaciju inteligencije koja će obilježiti javnu scenu sve do kraja Monarhije, a ostati relevantnom i u međuratnom razdoblju.

SUMMARY

Cultural policy in Civil Croatia and Slavonia in the 19th century

The author presents the articulation and development of cultural policy in Civil Croatia and Slavonia in the 19th century. She identifies several crucial phases in this respect: the national revival (*preporod*) since 1830s with its peak in the liberal and national movement of 1848-49, then the period from 1860s to the late 1880s with the crucial activities of bishop Josip Juraj Strossmayer and his supporters mostly gathered in the National Liberal Party (since 1880 Independent National Party) and finally the end of the 19th century when Isidor Kršnjavi articulated and implemented his version of cultural policy in his capacity as the head of the Department for Education and Religion of the autonomous Croatian government.

As expected, cultural policy was very much influenced by general political and state-right constellation, as well as the dynamics of modernization and national integration. Since Croatia and Slavonia were until 1918 lands of the Habsburg Monarchy and since 1867 belonged to its Hungarian half, the concept and implementation of cultural policy showed the discrepancy between the state and society, and cultural activities were often the result of enthusiasm and even material support of individuals and groups often opposed to regime and authority. This is especially true for the revival and the activities of Strossmayer's circle. This changed with

Kršnjavi, who was able to carry out his version of cultural policy from the position of authority and regime of the ban Khuen-Héderváy. Despite the aforesaid differences, all groups and individuals active in the field of culture, were inspired by foreign influences, mostly coming from Western or Central Europe, but also Eastern Europe. Be it just mentioned that the supporters of the national revival in the 1830s and 1840s, opposed the German language and advocated not just the national language but national elements in culture and art (theatre, literature, music....), education and everyday life (clothing, amusement...), but at the same time stood under great influence of German romanticism, including the reception of a rather authoritarian and collectivistic notion of nation and state.

Keywords: culture, policy, nation, Croatia and Slavonia, 19th century